

Післямова

Книжка Марка Грушевського, присвячена українській традиції виховання дитини, вперше побачила світ 1906 року. Це її друге побачення з читачем, і прикметно, що й через сто років праця не втратила актуальності. У наш час батьки знову з великою увагою звіряються з багатосотлітньою традицією виховання. “Бурхлива течія прогресу безнастінно змила минуле, — писав Джон Голсуорсі. — Та невмирщість минулого — це одна з тих трагікомічних вигод, які, заперечуючи кожний новий вік, самовисвінюють на арену, щоб проголосити свою цілковиту новизну”¹. Кажуть: “La memoire a bon droit” (У пам'яті гарний смак). Забиваючи неістотне, народ прагне зберегти й умножити найуспішніший досвід плекання дитини.

Марко Грушевський розпочав своє дослідження в 90-х роках XIX століття. По закінченні Київської Духовної семінарії він повернувся на рідну Черкащину, якийсь час учителював. Спраглив до новин культурного й наукового життя, передплачує й перечитує періодику, зокрема наукову, постійно листується з Михайлом Грушевським. В одному з листів Марко повідомляє родичеві, що за останні два роки зібрав “чималенько клаптиків”, очевидно, етнографічних записів, про які хотів би порадитися. Лист датовано 1891 роком, тобто 1889 рік можна вважати початком його дослідницької діяльності.

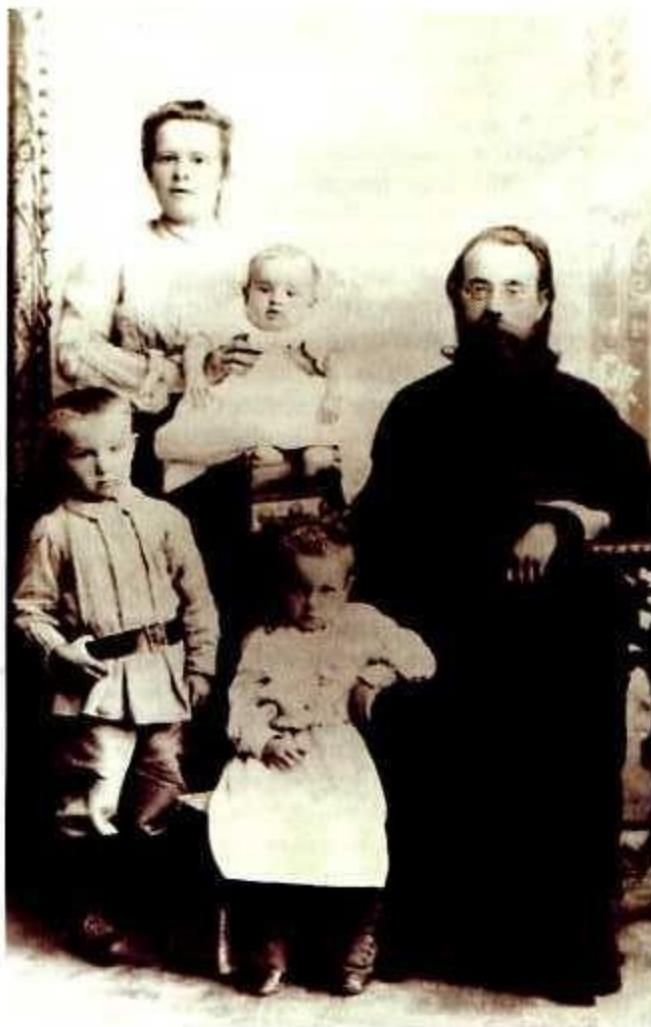
1897 р. він одружується. Незабаром подружжя має вже власних дітей (Михайла, Галину, Анатолія і Тамару), які зростають у селянському середовищі, граються, пасуть худобу з сільськими дітьми, їх доглядають баба Параска і баба Палажка (*фото на с. 218*), попри те до них запросили гувернантку, вони вивчають іноземні мови. У родині прагнули поєднати високі здобутки народної культури з різnobічною європейською освітою. Дружина Грушевського Марія Іванівна поділяла захоплення чоловіка народною культурою, зібрала унікальну колекцію вишивок і вузлових ляльок.

Старший син Марка Федоровича Михайло (*фото на с. 219*) вражає всіх своїм рannim розвитком, розумом і втішним характером, у книжці в завуальованій формі не раз ідеться про нього, особливо у розділі “Старуни”. Учителюючи по селах Черкащини, М. Грушевський мав змогу повсякчас спілкуватися з селянськими дітьми. Любов до Михайлика побільшила те глибоке захоплення, з яким Марко Грушевський збирав матеріали про дітей в українському селі.

До систематизації зібраних матеріалів його спонукало також тогочасне зацікавлення темою дитинства у світовій науковій думці. Загалом XIX століття називали “століттям дитини” (німецька дослідниця Еллен Кей).

Справді, у другій його половині на дитину звертається прискіплива увага науковців, дитина стає предметом “строгої науки”. Цього часу в Сполучених Штатах Америки, Великій

¹ Голсуорсі Дж. Сага про Форсайтів. — К., 1976. — С. 22.

Марко Федорович Грушевський з дружиною Марією Іванівною та дітьми Михайлом, Анатолієм (на руках) і Галиною.
Фото приблизно 1904 р.

Британії, Німеччині постають наукові товариства, створюється низка часописів, присвячених дослідженням дитини, засновується нова наука "педологія"². Її мета, за визначенням Христмана, "наукове дослідження дитини в усіх напрямках із тим, щоб зрозуміти докладно її природу. Дитину треба досліджувати в лабораторії, вдома, на вулиці, при забавах і жартах, у цивілізованих і диких народів, у нормальніх і ненормальних станах, у часі всього фізичного розвитку з психологічного, фізичного й морального боку, в спочинку й у русі, у сні та яві, в слабості й здоровім стані..." (9, 5).

В Україні наприкінці XIX століття окремим явищам світу дитини, здебільшого урочистим (родини, хрестини), її розвагам було присвячено розвідки М. Сумцова, Д. Лепкого, Хр. Ящуржинського, І. Іванова, А. Малинки, М. Дерлиші. Про дитячу мову опубліковано лише декілька коротеньких розвідок — І. Франка, Л. Ященка, І. Новицького. Життя школярів і пастухів, переходні періоди розвитку дитини не досліджував ніхто. Понадто лише дитячому фольклору — його записували зазначені вище дослідники, а також П. Чубинський, Б. Грінченко, Р. Кайндель. У літературно-етнографічних розвідках прозаїків "Основи", "Черніговського листка" та інших видань — Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Матвія Симонова, Степана Носа, Петра Кузьменка, Данила Мороза — віднаходимо вкраплення з описами життя селянської родини, звичаїв стосовно дітей.

²Матеріали до українсько-руської етніології. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з півдневої Київщини. Зібрана Мр. Г. (Марко Грушевський). Оброблені др. З. Кузеля. — Львів, 1906. — Т. 8; 1907. — Т. 9. Далі в тексті післямови посилання подано за цим виданням із зазначенням у дужках тому (перша цифра) і сторінки (друга цифра).

Наукових і ще цінніших для широкого загалу науково-популярних праць про життя дитини, окрім його прояви не було взагалі, за винятком праці М. Сумцова “О славянских нар[одных] воззрениях на новорожденного ребенка” (1890). Німці, як писав З. Кузеля, “можуть похвалитися в тім напрямі цілим рядом праць, аби лиш для приміру згадати Пльоса Das Kind i Boesch'a Kinderleben in der dentschen Vergangenheit (Ліпськ, 1900), у англійців є до занотовання обширна, хоч компілятивна праця А. Чемберлена “The Child, A Study in the evolution of Man” (Лондон, 1900)” (8, XIII). У Росії праці, присвячені грі, вже друкував Єгор Покровський. Словаки мали кілька розвідок з подібними назвами Гербена (“Наші діти”, 1901), чехи — балетристично написану працю Бартопса (“Наші діти”, 1888), поляки — працю Смоленцівної “Селянська дитина”. Навіть назви свідчать — автори ставили перед собою завдання всебічного дослідження світу дитини, а не окремих їого проявів.

Народній медицині, що стосувалася дітей, українці не присвятили жодної окремої праці, хоча згадок про це чимало по різних дослідженнях М. Сумцова, Д. Лепкого, О. Потебні, І. Іванова. Водночас у поляків уже вийшли друком розвідки О. Яворського (“Про звичаї і вірування нашого народу, що стосуються допомоги породіллі і опіки над новонародженим”,

Діти Марка Грушевського Тамара та Анатолій на колінах у няньок баби Параски та баби Палажки. Суботів. Фото приблизно 1907 р.

1901) і М. Удзелі ("Дитячий вік у народній медицині", 1891). Народна педагогіка теж залишалася поза увагою українських дослідників.

Першим етнографом дитинства світ називає американку Маргарет Мід (1901—1978), перша її праця "Доросління на Самоа" з'явилася друком 1928 р.³

Книжку Марка Грушевського було опубліковано тоді, коли майбутня дослідниця ще тільки спиналася на ноги. Автор, не маючи фахової освіти, володіючи неповною інформацією про світовий поступ у дитинознавстві, здійснив грунтовне комплексне дослідження, яке увібрало в себе всі напрями тогочасних дитинознавчих досліджень. У праці Марка Грушевського вперше для українського дитинознавства зроблено спробу всебічно схарактеризувати складний і багатоаспектний процес розвитку особистості, виклавши це не науковою мовою, а так, щоб розповідь була цікавою і приступною для пересічного читача.

Зенон Кузеля, перший упорядник праці, так схарактеризував особливості дослідження Грушевського: "Автор, живучи між народом і знаючи його добре, глянув перший на життя дитини, як на окремішну цілість і зібрав обширний матеріал, що обіймає не лише розвій і зростання дитини від уродження до парубочого віку, але також і всі заходи перед приходом дитини на світ... При тім не обмежувався він на списування звичаїв і обрядів, але глянув глибше в душу немовляти і підлітка... і дав дуже пластичний образ розвою дітчого тіла і душі, прецизууючи їх ролю і значення в життю родини та громади. Автор перший старався критичним оком глянути на всі прояви дітчого життя, так що без перебільшення від нього можна датувати серіозні початки студій над дітьми" (9, XIX).

Марко Грушевський, зосередивши переважно увагу на духовному житті селян, не оминав інших його сторін — соціальних, історичних. І все це було підпорядковано головній меті — комплексному вивченю світу дитини із застосуванням новітніх для того часу методик.

Учений згуртував навколо себе фахових помічників і цілу когорту збирачів, які працювали за створеними ним запитальниками. Сам М. Грушевський учителював і постійно записував почуте від дітей у школах. З. Кузеля у передмові до книжки цитує його розповідь: "... не змігши опертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я ужив способу просто "протокольного". Запросив собі грамотних помічників, розсилав їх зі своїми питаннями по людях списувати людські відповіді на запитання і все, що почують. А до того зібрав коло себе ще й неграмотних селян, запитував їх на ті ж самі теми... Вживав цього способу й у школі навіть з дітьми, запитуючи їх або задаючи усі теми на папері" (8, III).

За висловом відомого сучасного психолога і педагога С. Соловейчика, одні живуть у світі без дітей, а інші — в світі, повному дітей⁴. Діти повсякчас перебували в полі уваги Марка Грушевського, і чимало людей завдяки йому потрапили до світу української дитини. У передмові до видання З. Кузеля цитує слова автора: "Хочу описати село так, як воно є, і почав діло з розмови з ними (колегами, які використовували його запитальник і надсилали зібраний матеріал. — Я. Л.) про вартість самого діла, про спосіб, як би його найлегше і найдоладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати.... Гуртом було доведено, що варто показати її себе між другими людьми, особливо в порівнянні з росіянами, між якими великороси вдають із себе крашу, командуючу горстку людей..." (8, III).

Діти Марка Грушевського
Михайлло і Галина.
Фото приблизно 1905 р.

³ Mead M. Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization. Morrow, N. Y., 1928.

⁴ Соловейчик С. Педагогика для всіх: Книга для будущих родителів. — М., 1987. — С. 62.

Марко Грушевський організував справжню дослідницьку мережу, розробив серію запитальників. Про докладність цих "квестіонарів" свідчить один, наведений у передмові до восьмого тому Матеріалів (тобто першого тому праці про дитину). Йдеться про той етап, коли жінка "їде на поступки" (відчуває, що завагітніла). Запитальник складається з 22 позицій, з'ясовуються уявлення селян про фізіологічний, психологічний, соціологічний аспекти появи дитини на світ. Опитувалися представники різних соціальних верств: старі, заможні й незаможні селяни, діти, сільська інтелігенція. Як зауважує З. Кузеля, "автор реєстрував пильно вислови і погляди оповідачів і оповідачок і зібрав все в одну цілість, стараючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають ніби вихоплені з уст народу" (8, II). Очевидно, що з усіх запитальників Грушевського складалася програма комплексного наукового дослідження дитинства, на заваді здійснення якого далі стали політичні обставини в Україні.

Серед найцінніших здобутків — записані докладно та без опрацювання народні розповіді, або, за М. Грушевським, розмови про "досягнення" дитини в опануванні мовою, про вміння сидіти, ходити, впізнавати родичів, про хворих і нерозвинених дітей, розмови дітей між собою і дорослих із дітьми, які вміщено в більшості розділів. Такий підхід дав змогу зібрати цінний матеріал, який і сьогодні має свою вагу в педагогічній, етнографічній, фольклористичній, психологічній і медичній науках. Незмінний наголос "на психологічне життя людності" свідчить

*Діти Марка Грушевського
Галина, Анатолій і Тамара
в с. Суботові біля гірки Колонії,
названої пестливим ім'ям доньки
Михайла Грушевського — Катерини.
Фото не пізніше 1910 р.*

на користь того, що працю можна зарахувати до початків української етнопсихології.

По завершенні роботи рукопис завдяки сприянню Михайла Грушевського викликає жваве обговорення в листуванні української наукової еліти: Івана Франка, Володимира Гнатюка, Федора Вовка, Зенона Кузелі. У 1906—1907 роках рукопис подано до часопису етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка "Матеріали до українсько-руської етнольогії" під назвою "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу". Саме Кузеля впорядкував частину матеріалів у двох томах, підготувавши грунтовні вступні статті: до першого тому — "Від упорядника", до другого тому — "Про студії над дітьми" (огляд праць українських і європейських науковців на момент виходу в світ праці Марка Грушевського).

Кузеля Зенон (1882—1952) — етнограф, мовознавець, бібліограф, журналіст і громадський діяч. Родом із Бережанщини. Професор Українського Вільного Університету, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1909). Від 1949 р. — його голова.

За студентських часів голова віденської "Січі" (1902—1904). У 1909—1914 роках — лектор української мови в Чернівецькому університеті. У 1916—1920 роках вів культурну працю у таборі полонених у Зальцведелі (Німеччина). З 1920 р. в Берліні. У 1921—1923 роках — редактор щоденника "Українське Слово", видань видавництва "Українське Слово" й "Українська накладня". З 1926 — професор Українського Наукового Інституту. Голова Союзу Закордонних Журналістів (1930—1936). Від 1945 р. — у Баварії, співредактор першої частини "Енциклопедії українознавства". Від 1951 р. — у Франції, де й помер.

Автор праць із ділянки порівняльної етнографії, фольклору, оглядів з української етнографії в "Енциклопедії українознавства", лексикографії ("Словник чужих слів"), статей з бібліографії.

До третього і четвертого тому, як свідчить листування Зенона Кузелі, мали вийти розповідь про настущий, школирський вік дитини, велика ілюстрована збірка ігор і описів іграшок та добірка дитячого фольклору — пісень, загадок, казок і приказок (лише загадок близько 1000). Частково ці матеріали раніше було опубліковано у статті "Дитячі забавки та гри усякі" в журналі "Кіевская Старина" (Т. 86, 1904 р., липень — серпень, с. 51—105).

Місцезберігання цих рукописів на сьогодні невідоме. Під час останнього арешту у Марка Грушевського вилучили чимало рукописів, серед яких могли бути й матеріали до третього та четвертого томів.

Нешодавно було опубліковане листування Зенона Кузелі з Михайлом Грушевським, за яким можна простежити всі етапи опрацювання З. Кузелею рукопису Марка Грушевського⁵:

Етапи роботи З. Кузелі над працею Марка Грушевського (за матеріалами листування)

1904	Відень	початок роботи
1905		«...присвячую увесь час "дітям"» «...посилаю реферат»
1906		«"Дитина" жде на передмову» «І том "Дитини" цілком готовий» «ІІ том "Дитини" переписаний і впорядкований»
1907		«Викінчую вступ до "Дитини" і роблю коректуру тексту»

Зенон Кузеля

⁵Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського // Старожитності Південної України. — Вип. 11. — Запоріжжя, 2005.

1909

«Ладжу з том “Дитини” про ігри і забави та близько 1000 загадок»

1909

Чернівці

«ІІІ том “Дитини” майже готовий»

Усупереч тяжким обставинам — хвороба очей, погане самочути, безгрошів'я, хаотичність матеріалу і важкий для читання почерк М. Грушевського — З. Кузеля спромігся вчасно впорядкувати й подати до редакції унікальний, на його думку, матеріал. Згідно з листуванням, матеріал, що мав увійти до третього тому, був також готовий до друку. Остання згадка про це — у листі з Франції, з Сарселя, невеличкого містечка під Парижем, де й досі зберігається архів НТШ. На жаль, невідомо, чи збереглися ці матеріали і де саме — в Україні чи у Франції — треба шукати завершення “Дитини...”, записи про найцікавіший і найпроблемніший вік — підлітковий.

“Вже Рейд у вступі до An inquiry mind (6th edition, 1804) звертає увагу на користь із студійовання дитини для філософії, — пише З. Кузеля, — а Джеймс Сюллі дійшов уже до гадки, що з усіх областей знання, які нам відкрила модерна наука, жодна не приваблює так, як психологія дитини” (9, XIX). Відповідно до тогочасної наукової думки, в дослідженні Марка Грушевського кожному етапові розвитку дитини від народження до парубкування дано психологічну оцінку. Безперечно, тут значною є заслуга автора, який сам визнає у передньому слові, що зосередив увагу на “психології людності”.

Серед найцікавіших знахідок

М. Грушевського — елементи психотерапії в селянському середовищі. На перший погляд, поводження із заходькуватими чи так званими “недотепними” дітьми може здатися найвінім і простацьким. Але в ньому закладена потужність накопиченого поколіннями досвіду й оптимізм, спокій сприйняття й реагування на постійні несподівані прикroщі, які підносять батькам діточки, “Дитина без цього не росте” або “переросте, — говорять і думають селяни у більшості прикрайх випадків, даючи дитині змогу самостійно впоратися з проблемою. — Примарилося, ніби щось гналося за дитиною — переросте. Злякалося чогось — переросте. Дурне вдалось — переросте. Недомова — переросте. Сердите — переросте. М’яло — переросте. Незмисленне — хоч уже пора, — вилюдніє. Бігуче, за все, часом і за гаряче хватаетесь, — вилюдніє. Балуване, натрилих, — вилюдніє. Ледаче, робити не хоче — проси! Мале на зрист — мінне буде, велике на зрист — буде на що глянути або далі достане”.

Відомий педагог С. Соловейчик був переконаний: “Якщо ми, батьки — джерело напруги, дискомфорту й небезпеки, дитина захищається від нас... Приймаючи дитину такою, як вона є, ми знімаємо озлоблення, яке призводить до дитячих пороків. А якщо ми не приймаємо її, вона чинить спротив кожному нашому слову, кожному рухові”⁶. У традиційному українському середовищі певна заданість і сталість сільського існування сприяла спокою і довірі до природних можливостей і спрямування розвитку дитини.

Три криниці гайдамацькі. Суботів.
Фото з колекції Марка
Грушевського

⁶ Соловейчик С. Резерви детского
“Я”. — М., 1983. — С. 60.

У кожній дитині вже закладено початки її покликання. Григорій Сковорода вважав: “Від природи наука дозріває сама від себе, легко навчити сокола літати, орла — дивитися на сонце, оленя — бігати по горах... Коли премудра та блаженна природа все буде, то хто ж, як не вона, лікує та навчає? Лише не перешкоджай їй, а коли можеш, усуваї перешкоди та ніби прочищуй їй шлях...”⁷ Із цією думкою резонансна позиція Марії Монтессорі: “Якщо дітям не надано свободу спонтанно й незалежно виявляти себе, абсолютно неможливо пізнати їх справжню природу. Необхідно допомогти людській індивідуальності від народження розвинути всю її приховану енергію”⁸. М. Грушевський зафіксував: “по дитині, що вміє вже сидіти, угадують люди, яка вона буде, чи сердита, чи смирна, чи кмітлива, чи ні. У батька удалася, чи буде така сама, як і Н. (старша дівчина), нікому нічого. Це зараз за батіг хапається і аж трусиється за ним — мабуть, буде чумаком”. “Кожна людина має свій життєвий сценарій, який закладається в ранньому дитинстві або ще до пологів”⁹.

І вагітна жінка, і уся її родина, за свідченням М. Грушевського, дбають про психічне здоров'я майбутньої дитини. Про це свідчать численні заборони: “З огляду на те, що сумний настрій може уділитися плодові і відбитися на нім, не можна дивитися на мерця, або заглядати в домовину; заборонено також бити і убивати звірята. Поручають жінці не лаятися, бо дитина буде сварлива; не сходитися з сварливими людьми і не висміювати інших, бо все це спаде на їх дітей...” З. Кузеля у своєму коментарі додає: “Щоб породити красну дитину, кажуть задивлятися на гарні образи і особи. В цей час слов'янська жінка зазнає пошани не тільки зі сторони мужа і родини, але й цілого оточення”.

Вже згадуваний нами С. Соловейчик зазначав, що в кожній країні є свій Головний педагог — народ, і є Головний підручник педагогіки — мова. Марко Грушевський перший звернув увагу на поетапність розвитку дитячої мови та мислення, подав чимало народних примовлянь, потішок, забавлянок, які сприяють розвиткові мови й тактильної чутливості дитини. Уважне око дослідника зупинялося навіть на проявах вікового аутизму в дітей і фіксувало адекватне ставлення дорослих до цього: “...Роблять і забавки такі, щоб на розум дитину наводили і призвищаювали до того, що треба, щоб у світі жити. Як дитина вже і “сороку” знає, тоді на самоті, як заграється, то рученятами перебирає і все до них белькоче. Родичі кажуть, що воно само робить собі утіху: “Чує, що всі балакають, та й собі. З ким же воно?” Одні кажуть, з янголом, другі, що то його така природа, що треба щось белькотати... Діти балакають самі до себе, як дуже заграються. Дитина без цього не росте...”.

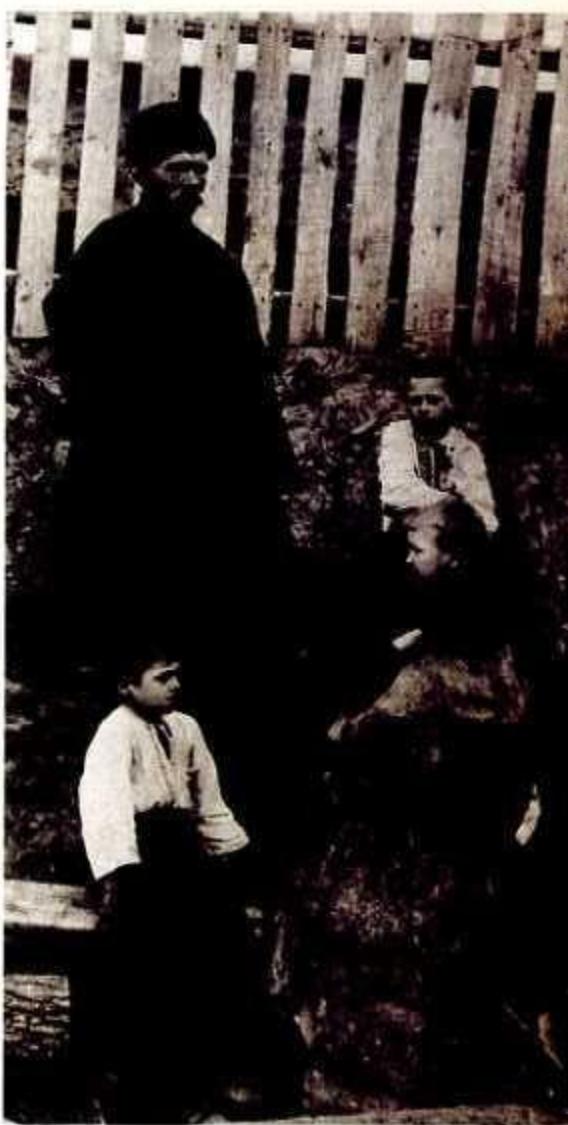
У розділі “Про дитячу мову” зібрано дитячі слова, які довго зберігаються в родинному словнику і які є однією з ознак дитячої субкультури, що живить дорослу (кравка — крапива, кицики — цвіт на шелюгах, папа — хліб, миня — теля, біра — вівця та ін.). Дослідник зауважує, що дитяча мова залишається “до пастушого віку”, який є етапом переходу дитини у новий соціальний стан. Ідеється також про шляхи переходу від дитячої мови до дорослої та тимчасові вади вимови (“... бувають діти гаркаві, шепеляві, свистуни, заїкуваті через те, що голосниці ще не обмололися гаразд і язик не туди заскакує, а зуби ще не поросли”). Можна припустити, що цією проблемою Марко Грушевський зацікавився під впливом Івана Франка, який трохи

⁷ Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира // Повне зібрання творів. — Т. I. — С. 417.

⁸ Монтессорі М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе. — М., 1922. — С. 20.

⁹ Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. — Ленинград, 1992. — С. 5.

Син Марка Грушевського Михайло (спирається на камінь) з невідомими біля суботівської Баби-плахи. Фото не пізніше 1908 р.

¹⁰ Франко І. Дітські слова в українській мові. // Етнографічний збірник. — 1906. — Т. 2.

¹¹ Чуковський К. От двух до пяти. — М., 1957. — С. 13.

раніше видрукував розвідку "Дітські слова в українській мові"¹⁰. Подібне дослідження дитячої мови здійснив уже в ХХ столітті К. Чуковський у відомій праці "От двух до пяти"¹¹.

М. Грушевський був серед перших дослідників, які помітили і стали на захист дитячої цікавості як потужного двигуна розвитку людини: "Дитяча цікавість — найутішніша в цім часі. Воно про все питань чи само розказує і зажуритися не даст. Часом заглядають діти у будчину і рівняють, чи тепер їм краще, чи краще буде, як виростуть... Питають, чи світ великий і чи можна його обійти під небом, чого сонце ввечері на землю сідає, а рано встає і людей будить".

"Що знаєш у дитинстві — знаєш на все життя, — це слова Марини Цвєтаєвої. — Земля під ногами дитини завжди припіднята, діти ходять по першому небу землі", їх цікавлять різні небуденні речі. (Згадаймо Тараса Шевченка, який у дитинстві йшов шукати "залізні стовпи, що підтримують небо"). Дитині потрібні добрі, виповнені людським почуттям події в житті, котрі вона візьме в своє доросле життя. За браком казкових, неймовірних подій у реальному житті діти на крилах фантазії поринають у вигаданий світ, що його не замінить жодні досягнення анімації. Визначний педагог Шалва Амонашвілі говорив: "Дитина — це як мандрівник, що рушає в далекі, невідомі краї, мандрівник, котрому назад ніколи не повернутися. Про це знаємо лише ми, дорослі... Ті, хто його виховує і проводжає, мають дати йому з собою повний мішок ікі духовної, щоб там на різних зупинках життєвого шляху йому було чим відновити сили".

У складних закономірностях співіснування людини і природи діти віщають свою життєву філософію. Маркові Грушевському пощастило почути такий діалог молодших дітей зі старими:

- Чи лелека на вербі сідає?
- Ні.
- А вбивать її ж не можна!
- Я хотів би лелекою бути!
- А я б орлом, бо ѹ орла не вбивають.
- А ти, Микито, чим?
- Я б маленьким все ѿ бути хотів!

Як треба любити дітей і мати у них довіру, щоб записати з їхніх уст такий унікальний діалог!

Дослідник звернув увагу на дивовижну особливість спілкування з дитиною — величезний емоційний заряд, який втілюється, зокрема, в чималій кількості (близько півсотні) пестливих звертань до дитини, відповідних до кожного нового етапу розвитку, серед них: "піскляточко", "мулятко", "народження", "єсть першу паску" або "годовичок"; "уже чимале"; "сміюн"; "гуляка"; "зіпачка", "плакуха"; "сидун" (коли вже вміє сидіти), "плазунча", "лазуночка", як лазить; "дібуха", "дібунець" ("поганий який дібунець либує до мами!"), як стає дібки; "ходун" (на хлопчика ѵ на дівчину); "діл", "дідуган", "бабуся" — як нема зубів, а "зубань" — як зуби ставить; "белькотуха", "сокотун", "воркота", "гудун", "балакун", "шавкотун" — як учиться балакати; а "щебетуха", "цикорун" — як уміє говорити, і "німець", "німе", "мовчун" — коли не говорливе.

З того, як батьки дивляться на дитину, як звертаються до неї, вона отримує перші уявлення про любов. Ці своєрідні евфемізми у перший рік сповнюють життя дитини ніжністю і увагою. Далі вона стає самостійнішою, сповільнюється темп розвитку, знижується потреба батьківської опіки, відповідно значно зменшується кількість таких звертань: у другому році —

"стрижак", "стригунець", "друга паша", "другу паску єсть", в третім — "пічкур", "третяк", "тулячка", в четвертім — "джигун", "гульвіса", "метунець", "шмиглик", "четвертак", в п'ятім — "підпасич", "п'ятак".

Серед найшкавіших знахідок, що стосуються психологічних особливостей дитини, — виокремлення психологічних типів, що розрізняються в селянському середовищі: нишклі, старуни, мовчуни; а також свідчення про ставлення селян до дітей з різними темпераментами: "Нишклі... — це ті, що нишком "греблі зносять і свої ставлять. Їх люди обходять, бояться і хоч не хвалять, але і не ганьблять". "Мовчуни. Воно щось собі усе на умі тримає і до всього докопується. Часом як і прорветься у нього яка мова, то не пуста. Як не зміниться з роками, то така людина все щось колюче дуже або розумне скаже. Такі діти скоро все розуміють, і самі собі питання задають. Їх не б'ють, бо такі і самі все розуміють, другий раз шкоду не зроблять... Вони все других за собою ведуть. Тим-то, хоч і не таке воно забавне в хаті, отаке мовчазне, а не додає туги, заставляє жити надію, що з нього буде щось не просте, щось видумає, коли все так думає".

Ідеальний процес розвитку дитини — це, за твердженням відомого сучасного українського психолога В. Андрієвської, зближення бажаного з дійсністю. "Дійсність — притаманний

ДИТИНА В ЗВИЧАЯХ І ВІРУВАННЯХ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА.

Матеріали з полуднівок Київщини, зібрані Мр. Р.

Обробля др. ЗЕНОН КУЗЕЛЯ.

У ЛЬВОВІ, 1908.

На спадом Наукового Товариства імені Шевченка.

З архіву Наукового Товариства імені Шевченка,
на передачу Р. Бакшеєвого.

Марко Грушевський з онукою Ірмою.
Фото початку 1930-х рр.

дитині когнітивний і емоційний егоцентризм, бажане — його подолання. Способи подолання егоцентризму: виховання здатності бачити й розуміти відмінності інших від самих себе; сприйняття цієї відмінності як цінності; визнання за іншими права бути собою, мати інший зовнішній вигляд, іншу віру, думки, вчинки". Позірно консервативне й стереотипне селянське середовище позитивно сприймало розвиток яскравих особистостей і неповторні хитросплетіння характеристичних, інтелектуальних і темпераментних ознак (про це йдеється, зокрема у розділі про мовчунів, старунів, нишклів). У наведених у праці назвах дітей теж проявляються певні психологічні характеристики: плаксючка, воркота, щебетун, цікоруха, жевжик, метунець. Вражає, що всі згадані властивості дитини так чи інакше подано як позитиви, що проектиуються в майбутнє специфічними засобами комфортного існування людини.

У праці часто розповідається про успішний досвід виховання, часто на паралелях з поразкою, наводяться приклади зворушливої батьківської турботи і байдужості, а часом і жорстокості. "Траплються серед дорослих такі, що не вміють сердитися на дітей. Такий і хаяйство глядить, і не товчиться дуже, рівний все і веселий. Діти коло нього все туляться, а він їх і до роботи залучає, і співати навчає, і все з ними жартує". На думку видатного українського педагога А. Макаренка, "найбільшу пошану й любов діти виявляють до тих, хто має впевнене і чітке знання, уміння, майстерність, золоті руки, небалакучість, постійну готовність працювати. І навпаки, хоч би які ви були ласкаві, цікаві в розмові, добрі й привітні, ...якщо на кожному кроці видно, що ви своєї справи не знаєте, коли все у вас кінчиться браком, ніколи ви нічого не заслужите з їхнього боку, крім зневаги..."¹²

Новими для сучасників М. Грушевського і навіть для нас, озброєніми досягненнями сучасної медицини, є методи народної психотерапії. Є діти дуже вразливі, найменшого дискомфорту достатньо, щоб викликати в них істеричний напад. У книжці наведено випадок спонтанної реакції матері, яка подіяла заспокійливо й згодом дала змогу (дитині) позбавитися таких нападів "лютощів": "Вона помітила, що це вже (дитина) буде рвати сорочку на собі, та як затанцює! Танцює навприсядки і приграє язиком. Воно й скаменулось, дивиться, що це з матір'ю?... Але устало на ніженята і собі почало притупувати. Так спробувала раз, другий та й одушила дитину од лютошів." Якщо вчасно не впоратися з цим лихом, дитина стане "заходькуватою", ознаки й перебіг цієї хвороби докладно описано в тексті.

Цікавими є розділи, присвячені народній медицині: перелік симптомів хвороб і народних ліків, несподіваних рецептів, помічників у звичних для сучасних батьків ситуаціях — дитячого неспокою, болів у животі, авітамінозу тощо. Тексти замовляння від ятрості (виразок), крикливиців, бешихи, пристріту (зурочення) подано з описами магічних дій, які мають їх супроводити, що є рідкістю для цього жанру фольклору.

Відомий сучасний лікар-педіатр, професор Зореслава Шкіряк-Нижник, прочитавши працю Марка Грушевського, звернула увагу, "що чимало звичаїв, традицій нашого народу, тотожні тим принципам, які ми сьогодні пропагуємо, маючи вже глибокі наукові докази їхньої правильності". Ідеється про поведінку вагітної, спрямовану на забезпечення здоров'я майбутньої дитини, про присутність батька під час пологів, про деякі народні методи розпізнавання й лікування дитячих хвороб із використанням природних речовин і трав. "Що мене вразило, — пише Зореслава Шкіряк-Нижник, — ця книжка нам по-

¹² А. Макаренко. — Педагогічна поема. — К., 1977. — С. 147.

Дівоча гра "Вербован дощечка".
Фрагмент листівки зі збірки
Марка Грушевського

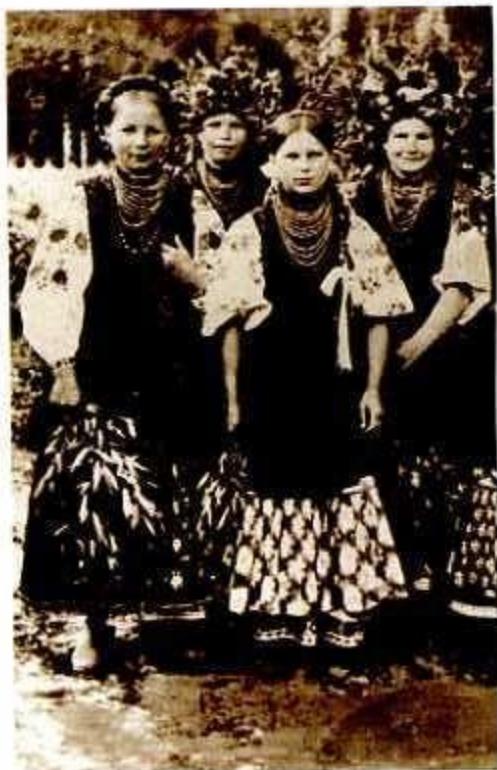
казує, яке важливe значення надавалося просвітницькій роботі. Автор звертає увагу на те, що не женили дітей своїх і заміж не видавали, поки всому не навчать як слід. Я працюю з вагітними жінками, з молоддю, яку ми готуємо до створення сім'ї, і бачу, як мало вони знають про вплив поведінки вагітної на розвиток майбутньої дитини. А вони хочуть про це знати! Але батьки не мають часу з ними про це говорити. І ця проблема в нас дуже недооцінена".

Крім того, Зореслава Шкіряк-Нижник привернула увагу до унікальної народної термінології, яка стосується вагітності, і має намір упроваджувати її в сучасну медичну лексику, яка, на жаль, сповнена іншомовних запозичень.

Однією з найважливіших чеснот народної педагогіки, описаніх у "Дитині...", З. Шкіряк-Нижник вважає постійну турботу батьків про дитячу психіку, про вчасний розумовий і фізичний розвиток дитини. Чи не в кожному розділі книжки, починаючи від немовляти, йдеТЬся про увагу селян до розумового розвитку дитини. Щоб малі росло "змисленніше", йому показують "Сороку-ворону", інші забавлянки. Старшим розповідають кумулятивні казки, в родині Грушевських досі, за суботівською традицією, розказують найменшим "Прилетів горобець до билини". Недаремно до III тому "Дитини" мала увійти велика збірка загадок, які тренують абстрактне мислення дитини. Аналізуючи збірки різних жанрів народної поезії, що входить до дитячого репертуару, можна зробити висновок, що селяни знали, чим відрізняється "хороше" мислення від "поганого", навіть відчували, як його поліпшити, як сформувати у своїх дітей навички критичної оцінки, як допомогти їм оволодіти способами отримання адекватних знань, переходячи з нижчих рівнів мислення до вищих.

Селяни і не підозрювали, що прокладає місток між мисленням і знанням, але робив це щоденно. У нього був досвід, "затверджений" попередніми поколіннями, оскільки їм вдавалося розвивати й удосконалювати ясне, логічне мислення. Цей досвід актуальний і сьогодні, адже тепер, як і колись, дитині треба створити поживне інтелектуальне середовище, допомогти швидко зорієнтуватися у потоках інформації, осмислити її, відібрати, систематизувати, інтерпретувати й застосувати. Чим вищий рівень розвитку суспільства, тим значінша роль у ньому належить такому вихованню.

Дослідники констатують прикуру статистику — лише 25 % сучасної молоді златні до логічного абстрактного мислення. Як вважають сучасні фахівці-психологи, для цього необхідно, аналізуючи будь-яку проблему чи ухвалюючи рішення, не поспішати з висновками, оцінювати суперечливі твердження, давати ймовірні оцінки, враховувати фактор невизначеності й уживати такі евристичні прийоми, як метод від зворотного, виключенням зайвих даних, оцінка надійності джерела інформації¹³. Ці навички мають сформуватися в дитячому віці. Поза сумнівом, народна педагогіка не могла забезпечити оволодіння всіма цими здатностями, але — що надзвичайно цікаво — у праці Грушевського зафіксована постійна увага до розвитку дитини, спонукання її до власних інтелектуальних зусиль, навіть якщо це лише проказування дитиною самотужки "Сороки-ворони". (Ця забавлянка водночас є вправо-масажем, що активізує нервові центри на долоні й кінчиках пальців, сприяє розвитку мовлення). Читасмо у Грушевського: "Від самої дитини жуть виявлення здібностей, найперше вимагають од його мови і розуму, а далі знати найпотрібніші речі"; "Другий рік — це справжній початок розумового розвитку дитини. Тепер вона

*Народні типажі. Південна
Ківщина. Фрагмент листівки
з збірки Марка Грушевського*

¹³ Халтерн Д. Психология критического мышления. — СПб. — М. — Харьков. — Минск. 2000. — С. 114.

схвачує в свою головку все, що перед її очима. Знають люди, що треба обов'язково навчати і розвивати дитину, бо "яке змалку, таке й до останку". "Тим-то розумні баби й батьки хоч і годину проведуть з дитиною, щоб її навчити грішка знати і розбирати, що то є у світі. Треба сказати, що у другому році даються основи розвою на ціле життя. Тим-то треба на цей час звернути більшу увагу".

Інтелектуальному розвитку, віднаходженню й налагодженню зв'язків між явищами сприяла також метафоричність народного мовлення, з усіма прислів'ями, загадками, явними й неявними побажаннями, в яких купається свідомість дитини, спрагла до всього барвистого і незвичайного.

Є в книжці розділ під назвою "Коли кінчається дитячий зріст?" Виявляється, що коли кажуть "до дитячого зросту", то справа не скоро відбудеться. Такий підхід унеможливлює перестрах батьків з приводу повільного дорослішання дитини. Як дитина вчасно не дорослішає, то кажуть: "Воно ще своє надолужить, хай собі росте. Такими й ми були, та переросли, на все свій час... Аж як замислюватися почне дитина, підпарубком або піддівкою стане, тоді кінчається дитячий зріст". Дитячий вік тривав 12—13 років. Але в народному уявленні шанси людини на вдосконалення, навіть докорінну зміну особистості залишалися аж до тридцяти трьох років. "Старі люди кажуть: "Кляте — жди до шести неділь, не переміниться — жди до півгоду, тоді до году, трьох, семи, вісімнадцяти, двадцяти одного, двадцяти семи, а як не зміниться до тридцяти трьох, то вже й умре таке лихе!" Йдеться, фактично, про кризовий графік розвитку. Подібну періодизацію, але лише стосовно дітей, вже наприкінці 40-х років ХХ століття запропонував видатний учений-психолог Д. Ельконін: 1) криза новонародженості; 2) криза першого року життя — немовлята; 3) раннє дитинство; 4) криза трьох років; 5) дошкільне дитинство; 6) криза семи років; 7) молодший шкільний вік; 8) криза 11—12 років; 9) підліткове дитинство. Декотрі психологи останнім часом додають новий період — ранню юність.

Автор як уважний і мудрий вихователь також не оминає складних і прикрих моментів у стосунках між батьками й дітьми. Але загалом його розповідь сповнена такої любові й довіри до дитини, що, прочитавши цю книжку, по-новому сприймася витівки дітей і радієш їхнім успіхам.

Безперечно, цьому прислужиться й описи ігор та іграшок, зібрани Марком Грушевським. Вони розподілені за віковими здатностями дитини гратися іграшкою або й виготовити її. Ця збірка подає широкий спектр засобів розвитку просторового мислення, тактильної чутливості, відчуття кольору, ритму, матеріалу в дітей. Вона відкрила в українській етнографії епоху осмислення не лише дитячої іграшки, а й загалом дитячої субкультури.

За описами Марка Грушевського подружжя Надії та Владислава Куксів провели опитування жителів села Суботова, які ще гралися подібним чином і могли розповісти технологію виготовлення забавок і спосіб їх використання. Завдяки цьому виготовлено унікальну колекцію реконструйованих іграшок, яка зберігається в Українському центрі народної культури "Музей Івана Гончара".

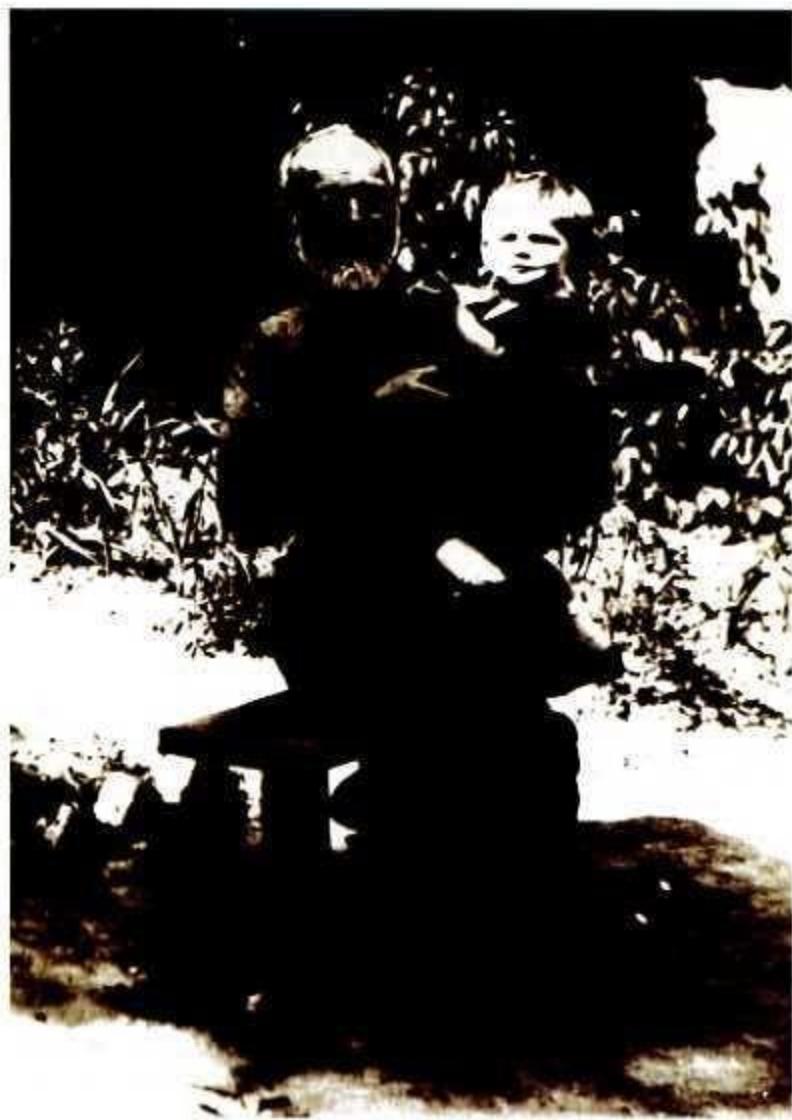
Відомий київський педагог-новатор, учитель фізики О. Шапіро, ознайомившись із статтею про іграшки, зауважив, що ці забавки сприяли усвідомленню елементарних фізичних закономірностей. На його думку, сьогодні їх можна використовувати на уроках фізики, — це, власне, відображення технічного

поступу людства, історія винахідництва на Україні (млинок, сприса, праша, вуркало, повітряний змій). Пригадаймо, як К. Ціолковський готувався до своїх відкриттів ще в дитинстві, коли замріяними очима супроводжував політ повітряного змія. Кожна гра чи іграшка, віднайдена й описана М. Грушевським, розв'язує певну проблему зростання, відтворює стадії розвитку людства й людини (стрілька, возик, ральце...). Одним із наймогутніших чинників винахідництва є слово “нібито” — сигналне слово гри. З нього починається уявний політ у світ, який ще чи вже не існує. Заберіть що здатність — і дитина приречена на так зване “незворотне згасання” можливостей ефективного розвитку своїх здібностей.

Широкий спектр дитячих саморобних музичних інструментів нагадував справжні, задовольняв потребу розвитку слуху, почутия ритму, гармонії. Окрім того, дитина дотепно видобувала музику з того, що її оточувало — з шелюга, бузини, мишію, очерету чи просто зі стулених докупи рук. Скрипка з очерету — ось де справжній, незашорений політ думки, негайне втілення задуму.

Математична творчість дітей зафіксована М. Грушевським у 12 мороках (чого варта лише назва!). Потрібні були неабияка

Останнє фото Марка Грушевського з онуком Аллою на руках. 1938 р.

¹⁴ Игнатьев Е. И. В царстве смекалки. — СПб., 1909. — С. 268.

кмітливість, винахідливість, терплячість, уміння мислити альтернативно, використовувати попередній досвід, вирішуючи нову проблему, уміння здійснювати вибір, щоб “розморочити” кожну з поданих М. Грушевським морок. Подібні мороки з сірників, які досі популярні серед дітей і дорослих, було 1909 р. вміщено Є. Ігнатьєвим у книжці “У царстві кмітливості, або Арифметика для всіх”¹⁴ у розділі “Деякі (математичні) фокуси”. У передмові до цієї книжки автор стверджує: “кмітливий одразу зрозуміє, що перед ним відбувається — просто фокус чи математична комбінація”. Так само і Марко Грушевський пише, що для людини, яка не бачила процесу “заморочування”, все це відається таємничим і незагненим, а для тямущого очевидця — цікава вправа.

Навіть сучасні діти були заскочені, коли іграшка “Журавель-клапалка” вистрілювала “дзьобом” на метр. Ця іграшка, а також павучок солом’янний з вистрибом, змій з паперу, лучок розвивали просторову уяву та конструктивне мислення. Не втрачають своєї приваби для дітей і гойдалки, крім утіхи, вони дають дітям змогу тренувати вестибулярний апарат.

Дитина в грі поєднує реальність і фантазію, моделює свій образ світу, тренує всі фізичні й душевні ресурси, мову, мислення, стає цілеспрямованою, вчиняє приймати рішення і керувати своїми почуттями, увагою. В ігрівій ситуації дитину легше виховувати, розвивати в ній самоповагу, здібності, зміцнювати духовні контакти з нею, створювати можливості дозрівання власного “Я”.

У грі відбувається соціалізація дитини, набувається здатність до співпраці та співтворчості (за допомогою абстрактних форм утілення соціальних колізій). Цю найдивовижнішу властивість грі — перетворення звичайних речей на справжні живі істоти могутньою силою уяви — використав як художній прийом Віктор Гюго у створенні образу Козетти. Немає ляльки? То й що з того? Козетта сповивала в ганчірочні шабельку, що жодним чином не нагадувала ляльку. Але гра всемогутня, й маленька шабелька — знаряддя винищенні людини — в руках знедоленої дитини втраче свої ознаки. Це вже не шабелька, а начебто дитинка, яку люблять, пестять, бажаючи її щастя. У Марка Грушевського читаємо: “... дівчинка, як ляльки нема — оцваночок буде в заполі колихати, — хлопчик з палички ножика зробить і буде носиться. До чого яка чия врова. Чия кому стать”.

Уже згадуваний нами Д. Ельконін визначив основну одиницю грі¹⁵. Це, на його думку, уявна ситуація, коли дитина бере собі ролі інших людей і реалізує типові для них дії та стосунки в уявних ігрових умовах. М. Грушевський пише: “Як забавляються, то промовляють і приспівують: “Оце, бач, Янтусю, з ріжками паличка, оце буде молода у вінку, оцей молодий, ще її сватати, а вона ба, як тіка од нього (паличка якраз скотилася з горбка). А оце батьки її лають. А оце його корови, ті, що мати казали!”

Марко Грушевський, описуючи гру ляльками, акцентує увагу на тому, що типовим сценарієм цієї грі є весілля, тому найчастіше ляльки виготовлялися як весільні персонажі. Сценарії цих дитячих ігор стійкі й залишаються в репертуарі протягом століть, лише адаптуються до змінених умов реального життя.

Між дорослими й дітьми відбувається постійне взаємозбагачення. Частіше діти запозичують технічні ідеї в дорослих, але трапляється й навпаки — іграшки використовувалися як модель для винаходів людства, зокрема в галузі механіки (йдеється про такі іграшки, як млинки, гойдалки, крутилка). А спостереження за деякими азартними іграми наштовхнули Блеза Паскаля на перші роздуми про теорію ймовірності¹⁶. Марко Грушевський часто закінчує описи способу виготовлення іграшки зауваженням,

¹⁵ Эльконін Д. Б. Психология игр. — М., 1978. — С. 110.

¹⁶ Геронімус Ю. В. Игра. Модель. Экономика. — М., 1989. — С. 15.

шо дітей часто тішив сам процес створення не менше, ніж процес гри. Зібрання ігор та описів іграшок Марка Грушевського — результат вдумливого, уважного ставлення до дитини.

Праця “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”, на відміну від інших тогочасних розвідок, складалася не з поодиноких фіксацій уривків обрядів чи зразків дитячого фольклору, а мала всі ознаки комплексного дослідження.

На жаль, чимало творчих і наукових досягнень української інтелігенції того часу було перервано на злеті. Доля української науки початку ХХ століття значною мірою залежала від жорстоких обставин доби.

16 січня 1930 року Марко Грушевський писє останнього листа до родини й ховас його в іконі. Родина випадково знайшла його й прочитала лише через півстоліття. У листі, ніби передрікаючи подальші події, він говорить про виродження духовності, знищення і зникнення культурних цінностей. “Прийшли часи — геть з хати [...] Й з серця все, що нагадує щось подібне. Корюсь, але чим замінити вільне місце?” Проте “кожна трагедійна доля рано чи пізно знаходить канал, яким транслює до нас, сьогоднішніх, свої тривоги. Той, хто відійшов, нібито шукає спадкоємця серед живих, який міг би продовжити його справу. Так триває діалог поколінь. Книга ... — це діалог, який дозилює зберегти пам’ять нашого народу”¹⁷.

Ярослава Левчук

¹⁷ Корніенко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. — К., 1998. — С. 20.

Від упорядників

До цього видання увійшли матеріали, присвячені українській традиції підекання дитини від того часу, коли дитина була ще тільки “на гаді” в батьків, до пори, яку називали “підпарубочок” і “підлівка”. У книжці збережено послідовність викладу, розподіл матеріалу підповідно до етапів розвитку дитини рік за роком.

Як свідчать І. Франко та перший упорядник праці З. Кузеля, вся праця мала обійтися чотири томи. Видруковано лише два. Нереалізовано й задум опублікувати в рамках видання значний матеріал про дитячу гру з малюнками і схемами. Частину згаданого тексту без малюнків і схем вдалося видінити як статтю в журналі “Кіевська старина”. Зважаючи на те, що Марко Федорович прагнув розширити й удосконалити цю працю і пов’язати її з масштабнішим дослідженням “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу”, ми вважали за доцільне видати ці два дослідження поруч. Описи іграшок, способів їх виготовлення розподілено згідно з віковими потребами й можливостями дітей. окремо подано описи морок і музичних інструментів. Марко Грушевський давав неабиякі труднощі, позначаючи тільки за допомогою слів, без супроводу схем і малюнків (як планувалося), складні способи виготовлення іграшок і перебіг гри. У цьому виданні його матеріали доповнено малюнками, фотографіями та коментарями наших сучасників і сучасників автора.

Мову праці відредаговано згідно з нормами сучасного правопису. При цьому збережено провії суб’єктивного емоційного ставлення автора до тих чи тих явищ, стилістичні особливості його мови, щоб дати читачеві відчуття авторської індивідуальності.

Добірка ілюстрацій мала на меті показати українську традицію дитячого портрета у творах художників від іконопису та парадного портрета XVII–XVIII ст. до авторського живопису ХХ ст., відтворивши, таким чином, образ дитини в українському мистецтві.

На полях подано думки психологів, етнографів, педагогів, педіатрів, фрагменти літературних творів, присвячених дітям, які суголосні із записами Марка Грушевського і можуть поглибити сприйняття зібраних ним матеріалів. Усіх іх, попри відстань у часі й просторі, сднає уважне ставлення до дитини й замілкування світом дитинства.

Коментар Зенона Кузелі, який був поданий у першому томі окремо, а також супроводжував деякі розділи про вагітну жінку, згруповано за відповідними темами і відокремлено від тексту. У його коментарях порівнюються українська й інші слов’янські традиції поведінки вагітної жінки та ставлення до неї в родині й сільській громаді, а також наводяться паралелі з практимами інших українських науковців.

ЖИТІЕПІС МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

М. Ф. Грушевський. Фрагмент родинного фото приблизно 1904 р.

Одним із найважчих наслідків тоталітарних десятиліть став розрив історичної пам'яті, який позначився на різних сферах українського буття й особливо там, де виявлялася самобутність нашого народу. Його генетичний код. Лише поступово, через кілька поколінь, довідусемось ми про закатованих режимом талановитих, одухотворених митців, науковців чи громадських діячів, чий неповторний доробок підлягав нищенню і забуттю замість того, щоб збагатити людську цивілізацію. Серед безлічі імен до нас повертається і Марко Федорович Грушевський — педагог, богослов, етнограф, краєзнавець і просто людина.

Вперше ми почули про Марка Федоровича від його нащадків, де в сучасних київських помешканнях дослідники побачили рештки його унікальної бібліотеки та українознавчої колекції — листівки, народні ляльки, вишивки... Через посередництво цих одухотворених людей доторкнулися до майже забутого, утаємниченої світу старої української інтелігенії, духовної аури роду Грушевських. З їхньою допомогою, а також ознайомившися з численними спогадами та документами, вдалося по крихтах відтворити життєвий і громадянський шлях, що став трагічним символом безлічі українців з його покоління.

Він народився в день святого Марка — 25 квітня (7 травня за нов. стилем) 1865 р. в селі Худоліївка Чигиринського повіту на Київщині¹. За образним формулюванням Марка Федоровича, “в селі Худоліївці рід Грушів з давен-давніх вкоренився так, що початку або й перерви в заселенні цим родом цього села людська пам'ять ні в записах ні в переказах сказати не може”². Дослідження показують, що рід Грушевських був присутній там щонайменше з 1746 р., коли священиком місцевої церкви св. Параскеви став Данило Груша (Грушка, Грушевський)³ — спільні праਪрадід як Марка, так і Михайла Грушевського, тож між собою вони були чотириорідними братами.

Марків батько, худоліївський дяк Федір Іванович Грушевський, помер, коли хлопцеві було 14 років. Закінчивши Черкаське духовне училище (1883 р.), Марко вступив до Київської духовної семінарії, яка багато в чому визначила його подальшу долю — там він здобув освіту і, найголовніше, знайшов багато однодумців. Разом з ними став членом національно орієнтованої семінарської Громади, якою опікувався цвіт тогочасної країнної нечисленної української інтелігенії: Олександр Кониський, Володимир Антонович, Микола Лисенко та ін. Її учасники спершу ставили своїм заданням “здобуття спільними силами без тенденційного, всупереч семінарському, правдивого стану освіти своєї”⁴ і для досягнення своєї мети докладали зусиль “в складанні власної бібліотеки, в читанні рефератів, в улаштуванню вистав по приватніх приміщеннях та в запро-

¹ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДАК України), ф. 127, оп. 1012, спр. 3650, арк. 1445 зв. Тепер с. Худоліївка належить до Чигиринського району Черкаської області.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 1.

важенню літературно-вокально-музичних годин для учнів Семінарії⁵.

За порадою Олександра Кониського, з 1888—1889 рр. громаду систематично відвідував, а невдовзі й очолив Михайло Грушевський⁶ (тоді, напевно, й познайомилися Марко з Михайллом). “Із своєю звичною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці”⁷, — згадував пізніше безпосередній учасник громади Олександр Лотоцький. Саме тоді побачили світ два оповідання Марка Грушевського: “Мужицька совість” і “Післухана розмова”, що 1887 р. були опубліковані у львівському часописі “Правда” відповідно під псевдонімами “Грицько Дишкан” і “Чигиринець”. Маркові було добре знайоме Михайлове помешкання, бо “його дві хатки, заставлені кругом поліцями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської [тепер Л. Толстого. — М. К.] вулиць були частим притулком для сходин громади”⁸. Деяло пізніше, 5 вересня 1891 р., Михайло Грушевський записав у щоденнику про Марка: “Велику має охоту учитися далі, а так трудно!.. По[ма]гай єму Боже! Всто таки єсть багато енергії й снаги до роботи”⁹.

До чого ж прагнули Марко Грушевський та його товариші-громадівці? Мабуть, найчіткішу відповіль на це питання нам дас Сергій Єфремов, який вступив до Київської духовної семінарії та став членом громади у 1892 р.: “В громаді, — згадував Сергій Єфремов, — ми готовувалися до діяльності в майбутньому, — якої ж саме, це питання раз у раз ставало чи, власне, неодступно стояло перед молодими членами громади, викликано гарячі змагання і наводило на ті або інші рішення. Звичайно, кар’єра для нас, семінаристів, була духовна — от і була досить популярна думка, що громадянин повинні, покінчивши вчения в семінарії, йти на село — вчителями, священиками, щоб там служити рідному народові. Деято знаходив навіть, що в попівській рясі, за тодішнього періоду на селі на всяку інтелігентну силу, найзручніше працювати для народу, не викликаючи підозріннів: ряса, мовляв, багато може покрити собою. Цим і пояснюється те, що багато визначних громадян, які могли б проживоти в місті, кінчали все-таки на тому, що йшли священствувати на село: не релігійні переконання і примус життя гнав їх туди, а думка, що так і там, близько до народу, найкраще вони зможуть свою громадську повинність виконати. І справді, ціла низка стоїть перед мене цих самоотвержених юнаків, що свідомо брали на свої плечі тяжкого хреста і мужньо несли його до кінця, зробивши по селах пionерами і першими світочами національної ідеї, а заразом просвітниками й тими каменярами поступу, яких тоді тільки одиницями можна стрівати було по селах...”¹⁰.

Серед них одним із перших був Марко Грушевський. Громадівські принципи стали частиною його єства, ними він керуватиметься й надалі. Деяло пізніше, вже працюючи в с. Мордви на Чигиринщині (1895—1896), він розповів Михайлові в своєму листі-сповіді: “Як уже став я тобі відомим, то в сей уже час у мене була й система свого життя до смерті. Тоді вже в мене було безповоротно рішено все неначе. Уже були осмислені, по тодішньому розумінню моєму, і заходи до виконання своєї мети. У мене твердо тоді ставилось: з духовенства зробити людей, а не жреців, а потім і розумними синами своєї, ними забутої, держави. Счипити [поєднати. — М. К.] їх з людьми світськими з такими ж поглядами і разом їх обох, пробуджених до отстояння

⁵ Докладніше див.: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006. — С. 11—33, 124—194.

⁶ ЦДАМЛУ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 4.

⁷ Там само, с. 5.

⁸ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик. — 1984. — № 1—4. — С. 50—51.

⁹ Запікільник Л. М. С. Грушевский у Київському університеті (1886—1894 рр.) // М. С. Грушевський. Щоденник (1888—1894 рр.). — К., 1997. — С. 230.

¹⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Частина перша. — Варшава, 1932. — С. 65.

¹¹ Там само.

¹² Грушевський М. Щоденник (1888—1894 рр.). — К., 1997. — С. 126.

¹³ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. — 2003. — № 1. — С. 147—148.

Будівля колишньої
Київської духовної семінарії
(вулиця Костянтинівська на Подолі).
Сучасний вигляд

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 136.

¹¹ Там само, с. 136, 137.

¹² Там само.

¹³ Записник Марка Грушевського. — 1891—1892 рр. — Арк. 65 // Колекція Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (далі — ІММГ). — МІК. — КВ-58265/2.

¹⁴ Слова "твій рідний, а май двоюрідний лід" свідчать, що Марко Федорович добре дослідив історію роду Грушевських, зокрема зин досить віддалений ступінь своєї спорідненості з Михайлом Грушевським (четирирідним братом).

Отже, він знат, що іх об'єднувало спільний праਪрапат. Цікаво, що

Марко Грушевський вгадував Михайлів його ім'я — Данило Груша, але Михайло Сергійович, поспілкуючись на Маркові розповіді, все ж не зважувався прямо називати Данила Грушу своїм праਪрапатом.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, арк. 9—11.

¹⁶ Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 964, арк. 439.

¹⁷ Там само, ф. 127, оп. 1011, спр. 964, арк. 438 зв.; оп. 787, спр. 113, арк. 3—4.

прав і долі знехтованої держави, засташть статъ на ноги. Задля цего ото і гурток складався наш"¹¹.

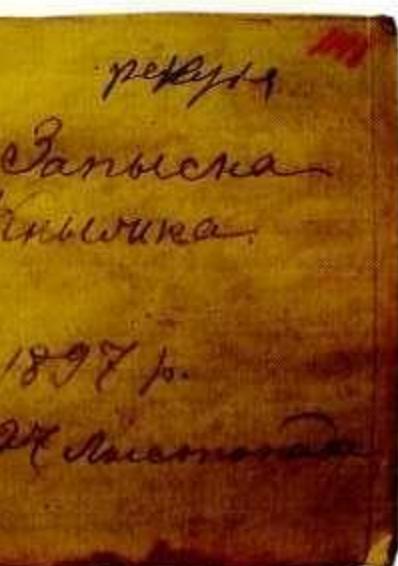
То ж і Марко Грушевський, закінчивши в 1889 р. семінарію, повернувся у рідні місця, де вчителював і був псаломником по селах Чигиринського і Черкаського повітів: Худоліївці, Чорнявці, Мордві й Головківці, а заодно намагався "примір показать на собі"¹², на ділі здійснюючи громадівські ідеали, — писав він далі Михайлів. Але в селях він довго не затримувався, очевидно, через доноси місцевого духовенства. "Шукали й книжок по селі навіть"¹³, — розповідав у листі Михайлів Грушевському про причини виїзду з рідної Худоліївки.

У 1893—1894 рр. він повернувся до Києва, служив псаломником у Старокиївській Андріївській церкві і знову поринув у діяльність української громади. Той недовгий другий київський період Марка Грушевського мав ще одне, не менш важливе призначення: в архіві Київської духовної консисторії він перевілянув сотні томів клірових документів, де зібрані відомості про кілька поколінь своїх предків. Про ширій захват, з яким Марко Федорович робив цю справу, свідчить його запис в одному з його нотатників: "Одначе ще треба йти шукать предків. Як гарно знайти якого-небудь праਪредка і читать его біографію! Іду ще!" (15 липня 1892 р.)¹⁴. Ставши першим дослідником родово-ду Грушевських, він своїми знахідками ділився з Михайлом Сергійовичем. "Якось гарно, як бачиш у старих [нерозб.] записях хоч якого-небудь Грушу [...]. Наприклад, твій рідний, а май двоюрідний лід"¹⁵ [Федір Васильович Грушевський] почав з паламаря 18 год од роду і уже опинився у Цвітні Чигиринського повіту попом. Я буквально записав єго формуляр [...]. Другий, май рідний, а твій двоюрідний, дід [Іван Петрович Грушевський] сочинив такий химерний роман із себе, що і напечатати можна б. В [18]40-х роках рід наш розійшовся з Чигиринщиною по всій Київщині. І тепер труденько ловить. [...] Би я й побрів по всіх кінцях"¹⁶, — захоплено писав Марко Михайлів в листі за 1892 (?) р. Його нащадки пригадують результатих пошукув — якусь загадкову генеалогічну схему, которую разом з іншими рукописними праципами та їхнім автором у 1938 р. забрали енкаведисти.

1897 р. став важливим рубежем у житті Марка Грушевського. 20 липня він одружився з Марією Іванівною Ілліч¹⁷, яка стала його вірним другом і помічником. Того ж року 3 серпня він був рукопокладений на священика до Михайлівської церкви с. Суботова. Марко Грушевський був не лише священиком, але з 1899 р. також став законовчителем у місцевому 1-класному міністерському училищі, окружним місіонером (з 1900 р.), спостерігачем за сектантськими парафіями (з 1903 р.) та благочинним місіонером (з 1904 р.)¹⁸.

Як бачимо, духовна кар'єра молодого священика складалася досить успішно, даючи непогані перспективи на майбутнє. Проте Марко Грушевський фактично знехтував ними, обравши свою дорогу. Уродженець козацько-гайдамацької Чигиринщини з її історичними визвольними традиціями й людина освічена, Марко Грушевський свідомо пішов жертовним шляхом української інтелігенції — гнаної царським режимом, але сповненої щирої, безкорисливої любові до України, прагнення служити рідному народові, поліпшувати його матеріальне буття, виховувати в ньому повагу до своєї історії, мови й багатовікової культурної спадщини.

Він був близьким до місцевих селян і мав значний вплив на них. Марко Федорович організував сільську громаду на облаштування Суботова й Михайлівської церкви, але особливу увагу

Один із записників
Марка Грушевського

звернув він на вирішення матеріальних і духовних потреб своїх парафіян. Шойно з'явившись у Суботові, він не міг не поміти тострої нестачі земельних угідь у цьому мальовничому селі, що якимось дивом чіплялось за горби й долини над Тясмином. То ж на тлі збільшення чисельності населення суботівцям ставало все важче утримувати свої родини. У нещодавно виявленому листі (фрагменті) того періоду до якоїсь офіційної установи о. Марко зауважує, що “на беду предки не предвидели, что в будущем смогут так печально сложиться хозяйствственные условия, и отдали луга, облегающие местную реку Тясмен вместе с сенокосами и рыбными ловлями Николаевскому монастырю. Почему только и слышишь всегда: “Обрізают з юного боку казною, а з другого чернечую дачею”. И все это при такой малоземельности”¹⁹.

Ці його слова виразно показують, що, незважаючи на свою належність до духовного стану, він ототожнював себе з прости ми трудівниками — суботівськими селянами і шукав способів допомогти в їхньому непростому існуванні. Найкращим виходом із такого становища Марко Грушевський вважав освоєння різноманітних ремесел, які б давали змогу селянам заробляти на прожиток у рідному селі. Тих ремесел, на його переконання, повинні навчати у школі. Суботівська однокласна школа, яка була підпорядкована Міністерству народної освіти, цього не робила, а тому селяни вважали її неефективною: “Що ж, що нас навчать читати, з того ми хліба не їстимем; що з того, що я грамотний. Все єдно я повинен іти на заробітки, так же, як і неграмотний, а повернувшись додому, лежати під зimu на боку так, як бик в загороді”²⁰. Тому Марко Федорович звернув особливу увагу на необхідність правильної організації освіти селянських дітей, насамперед — на боротьбу з низьким професійним рівнем учителів. «Клички “рыжий”, “красный”, “курносый” и пр[очие], каковыми учащие именуют учащихся вместо их настоящих

¹⁹ Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду. Зберігається в ІММГ. Подано з урахуванням сучасних правил пунктуації.

²⁰ Там само.

Епископ Марко Грушевський (сидить крайній праворуч) перед членами президії Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Фото 1927 р.

²¹ Недатований фрагмент листа Марка Грушевського суботівського періоду. Зберігається в ІММГ. Подаемо з урахуванням сучасних правил пунктуації.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 132.

*Марко Грушевський з родиною.
Містечко Таганча.
Фото приблизно 1914—1915 років*

фамилий, заставляют сомневаться в солидности учащих”²¹, писав він у своєму листі й додавав: “в виде иллюстрации привожу тот факт, что не дальше, как в прошлом году почти ежедневно присутствовали на уроках то волостной старшина, то староста для усмирения учащихся”²². Він бачив, що селяни Суботова були “возмущены настоящим ведением школьного дела, и что такое дело убивает в них положительно всякую энергию к дальнейшему просветительному движению”²³. Водночас він усвідомлював, що “крестьяне не против школы, что доказывают существующие у них тайные частные, домашние школы, имели бы, кажется, многим пожертвовать на нее, если бы школа удовлетворяла их несложным потребностям. Какой школы, собственно, они желают, сдва ли они в состоянии дать прямой ответ на этот вопрос [...] , но, очевидно, они хотят какого-то серьезного дела”²⁴.

Маючи на увазі професійне навчання молодих суботівців, о. Марко звертався і до Михайлова Грушевського: “Чи не підсобив би ти мені в справі заведення доброї школи у Суботові: міністерська школа в Суботові, де я й законовчителем, селянами і Міністерством підведена під справу на преобразовані її у професіональну школу”²⁵. Ми не знаємо, чим саме, окрім книг, допоміг зі Львова Михайло Сергійович. Знаємо лише, що клопотання були владою задоволені і 1907 р. однокласне міністерське училище було перетворене на двокласне училище ім. Богдана Хмельницького. Ім'я гетьмана Хмельницького — единственного з українських гетьманів, до якого Російська імперія зберігала якийсь пітєт, мабуть, також допомогло. Реакція ж суботівської громади була мудро-прагматичною, і, як розповідав у листі Марко Федорович Михайлові Грушевському, “громадянє

на сходу (раді) прямо на все горло і сказали: "Хай і Чаплинському буде, аби була"²⁶.

Ще раніше, в 1901 р., після смерті Михайлової батька Сергія Федоровича Грушевського, в Марка з'явилася слухна ідея про те, щоб заповідану ним школу для дітей з простого люду заснувати лесь на Чигиринщині. "Займає нас тут, властиво самих, [...] що то треба розуміти про школу його імені в "рідній околії" — де то саме? [...] Не терпиться бо думка, а чи не Чигиринська околиця має стати рідною?"²⁷ — чи то запитував, чи то натякав він Михайліві Сергійовичу в листі за 1901 р. І хоч школа ім. Сергія Грушевського, як ми знаємо, була збудована в Києві, та все ж важко переоцінити значення тісної співпраці Марка з Михайлом для налагодження освіти в Суботові.

Суботівські селяни цінували такий внесок в освіту їхніх дітей, про що видно з їхнього пізнішого листа до Консисторії: "Предложил он нам дать приговоры и средства на две церковно-приходские школы, мы дали то и другое. Предложил он министерскую школу преобразовать в 2-классную, согласились мы и на это. Все требовало от нас непосильных затрат, а мы люди бедные, но тянулись [...]. Да и священик сотнями не от своего достатка, от своего усердия давал на те же самые школы"²⁸.

Листування засвідчує також, що необхідні книжки Марко Грушевський замовляв у Львові. "Треба-бо й давно вже заказано мені історію України, чи є вже? Хоч і сто рублів на неї треба висилати на мене, я гроши зараз же [річна платня Марка Федоровича становила 300 крб.²⁹ — M. K.]. Так само треба історію літератури, хоч Огонов[ського], як новішої немає — се для уроків з дітьми малими й великими"³⁰, — писав він Михайліві і додавав в іншому листі: "Грошей я трохи вже через

²⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 132.

²⁷ Там само, с. 79.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 37—38.

²⁹ Там само, оп. 1011, спр. 3839, арк. 197.

³⁰ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 69.

*Красвид с. Суботова. Робота невідомого художника.
Кінець XIX ст.*

³¹ ІДІАК України, ф. 127, с. 73–74.

³² Там само, с. 140.

³³ Там само, с. 71.

³⁴ ІДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 56, с. 6.

³⁵ ІДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 121.

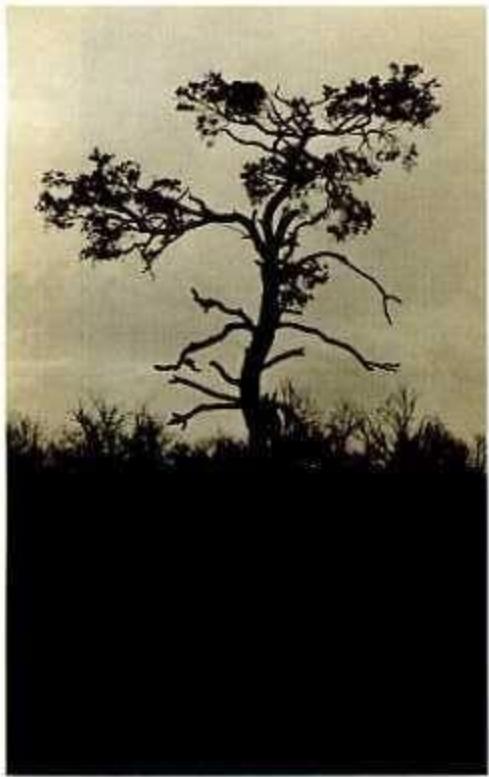
³⁶ Там само, с. 122.

³⁷ Там само, с. 96.

Лотоцького] переслав, а ще буду висилати й уперед. На гроші не голодусмо, а на книжки так! Яка б книжка дорога на гроші була, аби добра, — гроші зараз націслані будуть”³¹. З листів напрошуються висновок, що Марко Федорович замовляв книги не так для особистої бібліотеки, як для громадських потреб: “Горем ділюсь, ой як треба книжок! Задля себе раз, а задля люду аж три раза треба”³². “Найпотребніші тут книжки задля нас і найтрудніша з ними справа[...]. А варто хоча ув одному примірнику задля цега кутка мати “Записок [НТШ]” та “Віснику” в порядок зведеніх. Історію Руси-України треба мати...). Окрема книжка історії укр[айнської] літератури, хоча б і Огопоновського]. [...] Потрібна також повна біографія Шевченка. Оце що вже давно треба мати і впорядкувати”³³. Таку кипучу діяльність він розгорнув не “по долгу служби” (нагадаємо, що формально був учителем Закону Божого), а тому, що громадсько-просвітницька робота була його справжнім покликанням, яке він виніс іще з семінарського осередку. За власними словами, він, “ставши священиком с. Суботова, не відходив від завдань “кружка” [семінарської громади. — М. К.], а щоб працю свою повести продуктивніше, засновував школи й братства, підбираючи на вчителів та членів у ці заклади уже з кадрів передньої своєї підготовки”³⁴.

За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах о. Марко зібрав чимало відомостей з етнографії, фольклористики та історії краю, про що детально розповідав у своїх численних листах Михайліві Сергійовичу. Він записував перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину Чигиринщини, пісні, приказки і повір'я. Ці матеріали, переписані в окремі томи-зшитки, Марко Федорович пересилав найчастіше до Михайла Грушевського: “Через Анну Сергіївну Грушевську передаю 12 зшитків: “Добробыт селян на Чигиринщині”. У останньому зшитку “Позви”, а тут і родовід Грушів. Я б дуже хтів, щоб [у тебе] знайшовся який час переглядіти цей зшиток перше самому”³⁵ (без дати). До збору цих матеріалів він також заличував багатьох людей, сподіваючись, що зібрані відомості зацікавлять не лише його, аматора, але й професійних дослідників. “Оце маю надіслати ще про дитину-школяра (самий найлюбіший мені томик). Услід за ним я надсилаю і ученичі матеріали у VII т., може з них статтю хто хоч виробить. А згодом за великим баром я надішлю й VIII т. з власними творами попів, учителів, [нерозб.] грамотів з Чигиринщини. Може й звідси яку хоч статтю хто зробить, і в текучих матеріялах її примостить”³⁶, — писав він у недатованому листі до вченого. З листування також стає зрозуміло, що Марко Федорович намагався пропагувати чигиринські старожитності й у середовищі української інтелігенції Києва: “Я перед Різдвом оцим подав [...] суботівський зшиток до Сергія [Єфремова]. Він навіть зацікавився і заобіцяв дати притулок у Київі, а як не схочтять нігде друкувати передати таки до тебе. Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, не відомо. А кортить таки знати, чи вартий він чого”³⁷ (1906 р.).

Остання цитата лише здійснила раз підтверджує думку про те, що з дореволюційного етнографічно-краєзнавчого доробку Марка Грушевського тільки менша частина побачила світ. І не лише через те, що, може, не все з того мало однакову наукову цінність. Головною причиною тому стали обмежені видавничі можливості, жорстокі утиски з боку російської влади і, нарешті, порівняно невеликий період (до 1914 р.), протягом якого була хоч якась можливість для їх публікації.

Сосна Гайдамацька.
Фото з колекції Марка Грушевського

“Оце збираю до оцих зостанків Суботівської пам'яті і фотографій”³⁸, — писав він до Львова, а потім додавав: “Надсилаю планок середини Суботова, як додаток до попереднього, де забув проставити “Завалівка”, а це ж треба, бо у д[обродія] Антоновича є загадка про “Валок” і здається щось згадується у Покільсвича (не знаю, де б дістати); не проставлено там і річки “Суби”, що йде по середині села, а це ж теж повинно мати якусь вартість, бо школярі довідалися од своїх і чужих людей старих, що й село від неї стало так зватись”³⁹. До текстів він намагався додавати ілюстративний матеріал. З іншого з листів довідусмоємо, що о. Марко “з осені заказав фотографові поздємати деякі історичні місця: стіну, що одкопана на усадьбі Хмельницького, льох, три криниці, саму єго усадьбу, городки, шпилі і т. і.”⁴⁰ Свілком давніх подій була і кам'яна антропоморфна “Баба-плаха”, що стояла за Михайлівським храмом і яку також невдовзі поспішив зафіксувати на фотознімку. “Фотографійки суботівських місць історичних я відіслав Тобі. Не здійняв по[р]трету Богданового у проскурниці, бо він хоч давній та не дуже і не дуже то майстровито зроблений. Я мав на меті зкомпонувати альбом задля хати з малюнками й з переказами, а тепер буду раций, коли б хоч як-небудь перекази пішли у світ — та й малюнки”⁴¹, — розповідав він Михайліві Грушевському.

Ці фотографії та записи селянських переказів склали унікальне фольклорно-історичне видання з історії Чигиринщини, назва якого спідчить сама про себе: “Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897—9” (1909). На основі розповідей селян з його рідної Худоліївки, в тім числі і його власної матері — Мар'яни Йосипівни Грушевській, дослідник-ентузіаст створив оригінальну етнографічну працю “Життя селян на Чигиринщині” (1914), присвячену народним звичаям та уявленням, пов’язаним із будівництвом житла. Те ж саме варто сказати і про іншу його працю — “Дитячі забавки та гри усякі” (1904). Збираючи матеріали для цієї праці, Марко Федорович, схоже, і сам не відразу усвідомив до кінця їхню важливість. “Перша річ про матеріали “Село”. Я й сам, — писав він, — деяким тетрадям не надавав жадної ваги. Найбільш останнім з трьох переданих попереду. Гри дитячі, що передані в останє, я лічу, крім чого другого, загальновідомими”⁴². Тепер, через століття, ми знаємо, що тим ушлілим свідченням нема ціни. До сьогодні дійшли рештки Маркового унікального зібрання, головно книг і листівок, зокрема з видами Суботова з околицями. Його дружина Марія більше захоплювалась народним прикладним мистецтвом. Окремо хочеться звернути увагу на зібрану нею поміж місцевих селян неповторну, дивовижну колекцію народних ляльок, а також — унікальні зразки народної вишивки.

Але головною опублікованою працею Марка Федоровича, поза сумнівом, стала його двотомнія “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу”. З листування Марка та Михаїла Грушевських можна зробити висновок, що неперевершений за своєю народністю матеріал для майбутньої книжки збирався Марком Федоровичем упродовж років праці, головно педагогічної, по селах Чигиринського і Черкаського повітів: у Худоліївці, Чорнявці, Мордві та Головківці. “Хоча перша книжка набрана уже й давненько, однаке не прочитана нігде і хоч уже неначе виносилась у мене, але я бачу, що тобі не вподобається і буде змінено, вичеркнуто багато. Через те готовлю і другу разом. Може, хоч з двох що набереться. Сам же я викинути не одважусь, чогось школа знесенного вже”⁴³, — писав Марко Михайліві до Львова ще 1896 р. Про “Дитину” він знову згадує в листі

³⁸ ЦДІАК України, с. 96.

³⁹ Там само, с. 108, 109.

⁴⁰ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 69.

⁴¹ Там само, с. 126.

⁴² Там само, с. 81.

⁴³ Там само, с. 39.

Михайлівська церква в Суботові (зруйнована наприкінці 1930-х років). Фото з колекції Марка Грушевського

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 15–17.

⁴⁵ Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — Т. II. — С. 166.

⁴⁶ Там само. — С. 169.

⁴⁷ Франко І. Рецензія на видання: "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", матеріали з південної Київщини, зібрані Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. (Матеріали до українсько-руської етнографії). — ЛНВ. — Львів, 1907. — Т. XL. — Кн. XII. Львів, 1907. — С. 548.

⁴⁸ Франко І. Рецензія на видання: "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", матеріали з південної Київщини, зібрані Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. (Матеріали до українсько-руської етнографії). — Львів, 1906) // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1907. — Т. XXXVIII. — Кн. V. — С. 371.

⁴⁹ Цит. за: Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. — К., 2001. — С. 9.

⁵⁰ Франко І. Рецензія на видання: "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу..." — С. 371.

за 7 жовтня 1900 р.⁴⁴ Тож схоже, що на час роботи в Суботові книжка вже фактично була готова, вимагаючи лише допрацювання. Михайло Сергійович погодився, що Маркова праця потребує впорядкування з боку професійного етнографа. З цією метою вчений 8 вересня 1902 р. з Криворівні звертається листом до Федора Вовка: «Щодо матеріалів про "Дитину", зібраних моїм своїком [насправді — кузеном. — М. К.] з Київщини, то я б, коли Ви вже не хотіли б дати їх в однім томі (хоч се було б може найліпше), думав, що їх щонайбільше можна розділити на дві частини, і дати в двох ріжних томах, з ріжними іншими матеріалами. Матеріали сі п. Гнатюк вам пошле. Вони інтересні; є там де що зовсім нове, але вони в стані хаотичнім. Якби Ви мали час і охоту їх упорядкувати й обробити, то се було б найліпше. Як ні, то може б поручити сі п. Гнатюку»⁴⁵. 27 жовтня 1902 р. Федір Вовк відповів з Парижа: «Матеріали про "Дитину" я передививсь — є дуже цікаві і дуже коштовні речі, але у цілому це справді якась зовсім хаотична папуша паперу. У всякому разі обробити її слід, і я зроблю це як тільки матиму хоч хвилинку вільного часу»⁴⁶. Та все ж не він здійснив підготовку до друку зібраних Марком Грушевським матеріалів. Цю роботу виконав ще зовсім молодий на той час дослідник Зенон Кузеля (1882—1952), який згодом стане відомим мовознавцем, етнографом, журналістом і громадським діячем, проведе половину свого життя на чужині. Редакційна праця доктора Кузелі полягала в тому, щоб "систематизувати матеріал, додавати близьке до близького і таким робом утворити з розрізнених, хоч по одній системі писаних записок одну органічну цільність"⁴⁷.

Так і з'явився двотомник "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу", що вийшов у 1906—1907 рр. у Львові в серії "Матеріали до українсько-руської етнографії" Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. На появу першого, а потім і другого томів книги відгукнувся Іван Франко: "Матеріал збирало на досить тісній території містечка Суботова і сусідніх слобід, та про те комплекс його завдяки уважливості збирача і його широї прихильності до життя народного вийшов такий богатий, що ні в якім письменстві нема подібної книги з таким різномірним матеріалом [...]. Таку збірку зумів наш збирач згromaditi тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами, при чим йому вдалося притягти цілий гурт до обсервування і записування всього того, що торкається дітей, по чим на гуртових сходинах усі такі записи ще раз прочитувано, провірювано і доповнювано і аж тоді занесено в книгу"⁴⁸. Ті відомості "виглядають як би вихоплені з уст народу"⁴⁹, — дбав Зенон Кузеля. Ми розуміємо, що така багата і глибока фіксація прадавніх народних уявлень і традицій стала можливою її завдяки тому, що Марко Федорович з дитинства знав їх і відчував душою.

Відомо, що, за задумом автора і видавців, мало вийти "три або чотири оттакі томи"⁵⁰ "Дитини...", але якісь обставини, а потім і політичні потрясіння не дали можливості видрукувати її в повному обсязі. Унікальність цієї праці не лише в тому, що її автор ще встиг застати і зафіксовати на прикладі Південної Київщини багатовікові традиції народної педагогіки і навіть не в тому, що подібних праць Україна більше не знає, а ще, на превеликий жаль, і в тому, що повторити таке дослідження вже неможливо, бо внаслідок нечуваних лихоліть, яких зазнав український народ у ХХ ст. — війн, голодоморів, масових репресій на тлі потужної ідеологічної обробки, той народний досвід було знищено, розтоптано, забуто. Тому в наш час ті

Красиві села на Чигиринщині.
Фото з колекції Марка
Грушевського

кілька примірників "Дитини", які дивом заціліли, мають неоціненне значення.

Численні родинні перекази свідчать, що Марко з Марією не лише прагнули зберегти для майбутніх поколінь усе найкраще з багатовікових надбань української історії, культури, народної педагогіки, а й виховували на їх основі своїх власних дітей: Михайла (1898—1908), Галину (1901—1974), Анатолія (1903—1962) та Тамару (1905—1992). Це бачимо і з листа Марка Федоровича, де він розповідає Михайліві Грушевському про свого первістка: "Михайлик Галочці співав (навчилася баба повівальна): "А сова з гнізда ніженьками туп, туп, коли б міні ж діточки то гуляла тут, тут". Йому тільки третій, а розкаже багато казок"⁵¹. "Ще їздили на могилу Шевченка. Я пам'ятаю той будинок на могилі. Якось святково, урочисто було коло нього"⁵², — пригадувала на схилях життя наймолодша, Тамара Марківна. А ще в її дитячій пам'яті залишався "театр в Чигирині, куди приїздила трупа Садовського. Мені ніколи не забути три Заньковецької та й усієї трупи, хоч мені було біля п'яти років. Потім дома ставили "Козу-дерезу". Грали всі, крім батька"⁵³. І, звичайно ж, діти "з батьками їздили і ходили по історичних місцях Суботова, як, наприклад, "три криниці", в яких вода на одному рівні була і з скільки б з однієї не вибирати води. Гайдамацький кіш і гайдамацька сосна, якій понад триста років"⁵⁴.

Нашадки наголошують на характерне для цієї родини "людське тепло, мудрість, що оточують з дитинства — це заряд, резерви на все життя"⁵⁵. Вихована там дитина "до кінця зберегла те тепле і уважне ставлення до людей, якого зазнала сама у дитинстві"⁵⁶. Ті перекази підтверджує тогочасний записник Марії Іванівни: "Ніколи не називай дитину дурнем, — вбиваєш країці якості. Доброта до дитини викликає в неї розум, кмітливість; найменша погроза повертає назад"⁵⁷.

Ті ж самі ідеали вільноподібності, поваги до людської гідності, патріотизму о. Марко проповідував серед місцевих селян, про що дедалі частіше доносили духовним і світським властям навколоїнні панотці. Важливим рубежем для нього стала революційні зміни 1905 р. Вони вселяли надію на те, що багатомільйонне українське селянство зможе, нарешті, долучитись до активної участі в суспільному житті своєї Батьківщини, законним шляхом здобувши рівні права, покінчивши з віковічними зліднями і безправ'ям. "Зараз учили Конституцію. [...] Народ зрадів новому ладу і ворушиться непомалу. Як жити по новому? Радімо й не віримо своєму счастью. З ким поділитись житям? Тік з народом! Але як би хтось із товариством! Та його немає"⁵⁸, — писав він до Львова своєму побратимові Михайлі. Марко Грушевський уже вдихнув повітря свободи й те, з чим він раніше мирився, чому вимушено корився чи прикидався, тепер викликало давно стримуваний гнів: "Обурення, яке склалося в мені ще здавна, щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться "старими порядками", тепер так забушувало, що гідким стало мені все, а властиво, оте підроблювання совісти й чести її під той лад. Воно стає вже неможливим, а як струхнути з себе єго, не знаю, думаю, що я його вже в собі не маю ще з хвилини, як твій лист одержав, а його я прочитав разом з маніфестом 17 жовтня. [...] Скинув і попівство своє хороше, хочу хоч часиночку побути собою. Ніхто так не певен, як ти, прости мене, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. [...] А я й трубою урядових брехень не хочу бути — гідко"⁵⁹.

Незручний священик, який і до того насторожував владу, за умов революції 1905 р. почав відверто пропагувати серед селян

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 79.

⁵² Маленька "сага" про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської) // Пам'ятки України: історія та культура. — 2002. — № 2. — С. 84.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Леончук Я. Моя баба. Передмова до вид.: Маленька "сага" про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської) // Пам'ятки України: історія та культура. — 2002. — № 2. — С. 81.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Записник Грушевської М. І. Зберігається в ІММГ.

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 89.

⁵⁹ Там само, с. 85—88.

⁶⁰ ЦДІАК України, оп. 787, спр. 131, арк. 6–8.

візвольні ідеї, чим ставав для неї вже просто небезпечним. Чез розноси місцевих священиків, що зараховували о. Марка "к числу головних діячей преступної сельської організації в Чигиринському уезду"⁶⁰, він уже був під пильною увагою Київського губернського жандармського управління за звинуваченнями в підбурюванні селян проти царської влади та пропаганді українофільських ідей.

Царська влада вважала, що, "пользуясь своим положением, лица эти несомненно должны иметь влияние на паству и вербовать среди нее своих единомышленников, почему такие пастыри представляют собою, конечно, немалую опасность для русской государственности"⁶¹. Посилено збиралось "досьє", а в оселі, починаючи з 1907 р., проводились обшуки, в результаті яких, проте, "у него ничего преступного обнаружено не было"⁶². Нічого дивного в тому не було, бо, за переконанням повітового спірника, "священик Марк Грушевский, ярый сторонник отделения Малороссии, давно уже подозреваемый втайной агитации, [...] очень хитрый и осмотрительный и потому был неуязвим"⁶³.

Справа Марка Федоровича тяглася кілька років і дісталася вирішення після того, як за неї взявся граф Ігнатієв, який, звернувшись до Київської духовної консисторії, пропонував розібратися у "вредной, в политическом отношении деятельности священника с. Субботова Чигиринского уезда

о. Марка Грушевского"⁶⁴. Наслідком стало його переведення наприкінці 1910 р. до містечка Таганчі Канівського повіту⁶⁵.

Але й там він продовжував вивчати і збирати старожитності, бо, як повідомляв у 1911 р. Михайлів, "на околиці Таганчі та й тут у їй самій знайти можна багато речей музеїних як давніх, так і сучасних. Не маючи якого повідомлення куди краще з цим обертати [звертатись. — М. К.] чи до Львова чи до Київа, я де-шо задержую у себе, а дещо не знаючи способу, як добути [...]. Є цікаві речі у графів тутешніх і по церквах сусідських"⁶⁶. Думается, що згадані твори народного мистецтва йшли не лише до особистих колекцій, а й до музеїв. Мабуть, деякі з них і досі експонуються в Києві та Львові.

Події 1917 р. різко змінили життя Марка Грушевського. Незабаром після Лютневої революції він організував на сільському сході Таганську Українську Громаду, яка мала здійснювати широку культурно-просвітницьку і суспільну програму. Але в Таганчі він уже не міг залишатись, оскільки головні події Української революції розгорталися в Києві, там він міг присвятити себе справі, яка цілком захопила його, — відродженню Української православної церкви.

І до 1917 року о. Марко не був типовим священиком Російської православної церкви, слугою царського режиму. Його

Таганча. 1912 р. Фото з колекції
Марка Грушевського

⁶¹ Цит. за: Левчук В. Суботівські спадки // Наука і культура. Україна. Шорічник АН УРСР. Вип. 24. — С. 357–358.

⁶² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 6–8.

⁶³ Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2390, арк. 15.

⁶⁴ Там само, ф. 127, оп. 787, спр. 131, арк. 23–25.

⁶⁵ Там само, арк. 67.

⁶⁶ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 113.

бачення християнства було глибоко народним і не передбачало фальшивого, показного доктиму. Розновіді нащадків Марка Федоровича, хоч і не дають чіткого уяслення про його релігійний світогляд, та все ж дають підставу зробити висновок, що він мав своє самобутнє світобачення. Йому непросто було поєднати в собі однічну народну стихію з офіційними заформалізованими доктами, не кажучи вже про великороджену традицію "Третього Риму". Душу Марка Грушевського гнітила важка, казенна атмосфера офіційного православ'я Російської імперії. Як людина освічена, він швидко збагнув його відварту демагогічність і не міг приховувати свого негативного ставлення до нього. Значно пізніше, у 1938 р., слідчий-експерт занотує під час допиту його шире признання: "Еще до революции я работал на протяжении 20 лет священником православной церкви как окончивший духовную семинарию, но так как был по национальности украинец, то меня всегда заставляло задуматься перед таким фактом, [...] что царское правительство угнетает украинское население при помощи церкви"⁶⁷. Він шукав інших форм духовного життя, які б відповідали його поглядам та ідеалам, об'єднували народ, формували його громадянську свідомість. Ідея, що виновувалися ще в середовищі семінарської Громади, мали лягти в основу Української Автокефальної Православної церкви, що проголосувала українізацію та гуманізацію християнства, очищення його від деспотичних традицій офіційного православ'я Російської імперії. Спільна мета звела Марка Грушевського з Василем Липківським, Володимиром Чехівським, Володимиром Дурдуківським, Нестором Шараєвським, Михайлом Морозом, Юрієм Жевченком та ін.

Переїхавши до Києва влітку 1918 р., Марко Федорович мешкав з родиною в митрополичих покоях біля Софійського собору⁶⁸, а бл. 1919 р. придбав другий поверх двоповерхового будинку на дніпровських схилах неподалік від Сінної (Львівської) площа⁶⁹. Втім, майже відразу радянська влада націоналізувала будинок, підселивши інших мешканців, а Грушевським залишили тільки частину другого поверху.

У наш час потроху складається цілісна картина того буревінного часу та властивих йому стрімких змін, участі в них о. Марка. Відомо, що Марко Грушевський був членом створеної в листопаді 1917 р. Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР), у 1918 р. був виконуючим обов'язки "смотрителя будинків міністерства ісповідань"⁷⁰, став членом Всеукраїнської Спілки Православних Парафій (заснована у квітні 1919 р.). Він був у складі першого українського кліру Софії Київської (разом з протоієрем В. Липківським, священиком Тарнавським і дияконами Дурдуківським і Недзельським), де 12 липня 1919 р.

		СВІДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ СВІДОЦТВО ПРО СМЕРТЬ	
Гражданин(ка)	Грушевский		
Громадянин(ка)	Фамилія — прізвище		
чоловік (жінка)	Ім'я, оточество — по батькові		
умер(ла)	1938		
номер(ла)	цифрами та прописами — цифрами і прописами		
в возрасте	—	дат, о чём в книге регистрации акта о смерти	
у віці	—	рік, про що в книзі реєстрації актів про смерть	
1930	року	число, місяць, день — чверть, місяць, рік	числа
виконавческа записка	за №	цифрами та прописами — цифрами і прописами	
зроблено запис	7396-51	число	числа
Причила смерти	расстрелян		
Причила смерти	не установлено		
Місце смерті: місто, селище			
Місце смерті: місто, селище			
район			

Свідоцтво про смерть Марка Грушевського. Фрагмент. 1990 р.

⁶⁷ Архів СБУ, спр. 148135, арк. 9. Автор відчий занідуючий Історико-меморіальному музею М. Грушевського С. Паньковій за наданий матеріал.

⁶⁸ Державний архів м. Києва, ф. Р-332, оп. 1, спр. 91, арк. 2.

⁶⁹ Коваль Е. Спогади про Марка Федоровича Грушевського // Пам'ятки України: історія та культура. — 2002. — № 2. — С. 109.

⁷⁰ Нова Рада. — № 85. — 26 (13) травня 1918 р. — С. 3.

⁷¹ Мартирологія українських церков. У чотирьох томах. Том I. Українська православна церква. — Торонто, Балтимор, 1987. — С. 104.

⁷² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 3984, оп. 1, спр. 50, арк. 15.

⁷³ Там само, арк. 7.

новий склад провів перше богослужіння (з 23 липня 1919 р. воно вестиметься українською мовою)⁷¹.

На 1920 р. документи застають Марка Федоровича на посаді інструктора-організатора ВПЦР. Маючи вже великий досвід душпастирської діяльності, він виявив велику енергію й наполегливість, об'єджаючи Україну й засновуючи автокефальні парафії. Особливого значення він надавав селянству, де чи не найбільше проявлялись ознаки національного відродження. “Життя так хутко йде по селах, що постигати за ним доводиться не жучи якихось призначень і вказівок. Здигн, який тут стався несподівано, вимагає власними силами відповісти потребі часу і творити що відповідь на власну відповідальність”⁷², — писав Марко Грушевський у звіті про своє відрядження до Канівського повіту й додавав: “Ця інспірація в душі і серці селянства є щось давно у Бога ними молене і нині Богом послане в саму скрутну для України годину”⁷³.

Дружина Марка Грушевського
Марія Іванівна з дітьми Тамарою,
Анатолієм і Галиною. Київ.
Фото 1920-х років

1921 року, майже одночасно з проголошенням Української Автокефальної Православної Церкви, Марко Федорович став її єпископом⁷⁴. Він входив до складу редколегії журналу "Церква і життя"⁷⁵, у другій пол. 1920-х рр. також виконував обов'язки секретаря ВПЦР⁷⁶, з 1926 р. був членом її Президії⁷⁷.

І все-таки УАПЦ 1920-х років уже була приреченна. Тиск на неї ставав делалі сильнішим, що виразно простежується й у тогоджасній радянській пресі. Символічно прозвучала оцінка тодішніх умов митрополитом Василем Липківським: "Тепер такий час, що треба більше мовчати"⁷⁸. Втім, то був ще лише 1927 рік. Натиск швидко посилювався, і протягом 1928—1929 вже було заарештовано не менше 5 українських архієпископів та єпископів з 27. З українською церквою пропаганда ВКП(б) пов'язувала "закордонну і внутрішню контрреволюцію" і сфабриковану нею "Справу СВУ". Тож вирок було винесено...

Мабуть, ми вже ніколи не дізнаємося, як саме чинився тиск на Марка Федоровича: обіцяли більше не чіпати, залякували, шантажували родиною? То був один з найтяжчих моментів у його житті. Коли читаєш на сторінках "Пролетарської правди" витриманий в агітпропівському дусі 1930-х років текст заяви "колишнього єпископа Марка Грушевського" про зренчення сану, оскільки "т. зв. УАПЦ була й є не що інше, як зручне знаряддя в руках української контрреволюції в її боротьбі з радянською та соціалістичною революцією"⁷⁹, розумієш, що то були не його слова. Одночасно з Марком Федоровичем змушені були зректися сану ще шість архієпископів та єпископів.

На жодну роботу, окрім сторожа чи двірника, протягом наступних восьми років його не брали. У вільний час він у дома продовжував наполегливу роботу над якими-небудь невідомими нам записами. Онука — Елеонора Коваль і невідома — Текля Страшко пригадують, що за своюю кімнатою він писав щодня. То могли бути продовження викладу давніх досліджень з етнографії та краєзнавства його малої батьківщини Чигиринщини чи власні літературні спроби, згадувана пізніше нащадками робота з генеалогії роду Грушевських чи спогади про пережите, щоденники чи переклади рідною мовою... На жаль, тепер про це можна лише робити припущення, оскільки все зникло назавжди.

11 червня 1938 р. Марка Федоровича було заарештовано й ув'язнено до Лук'янівської тюрми. У слідчій справі читаємо, що під час обшуку енкаведисти забрали паспорт і профспілковий квиток, якісні інші документи та особисте листування, записник, печатку сургучну, дві оправи "желтого металла" від окулярів, хрест та годинник (обидва — "белого металла"), а також — ощадну книжку "на сумму 5 руб"⁸⁰... У трьох пачках конфіскованого листування мали бути й листи від Михайла Грушевського та багатьох інших Маркових друзів — українських подвижників. Розповідають, що більшу частину великої бібліотеки родина завчасно змогла сковати. Тепер уже важко зрозуміти, куди й коли зникли щоденники, які він вів з семінарських років, та інші рукописи. Той вищенаведений офіційний перелік, схоже, був далеко не повний. Хоч ніде не згадується про конфіскацію газетних підшивок, але вона також мала місце. Непрямим свідченням того стала підшивка газети "Рада" за 1906 р. з дореволюційною поштовою наклейкою: "Чигирин Киевск[ой] губерни" с. Субботово священику Марку Грушевському⁸¹, що тепер зберігається в Музеї історії Києва, куди була передана з Державного архіву Київської області, а туди, мабуть, — з органів держбезпеки.

Як слідство, так і вирок цілком відповідали своєму часові, й 9 серпня 1938 р. Особлива Трійка УНКВД по Київській області

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3; спр. 113, арк. 5.

⁷⁵ Мартирологія українських церков. У чотирьох томах. Том I. Українська православна церква. — Торонто, Балтимор, 1987. — С. 1026.

⁷⁶ Там само. — С. 159, 364.

⁷⁷ Там само. — С. 900.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 4, спр. 179, арк. 79-зв.

⁷⁹ Зренчення сану // Пролетарська правда. — 1930. — 5 лютого. — С. 4.

⁸⁰ Архів СБУ. — Спр. 148135. — Арк. 5-5 т.

⁸¹ Рада. — 1906 р. МІК. — КВ 11004-11004/92.

⁸² Архів СБУ, спр. 148135, арк. 33.

⁸³ Там само, арк. 38 зв.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 291, с. 94.

⁸⁵ Там само, с. 139.

засудила Марка Грушевського до розстрілу. Вирок виконали 2 вересня 1938 р.⁸² Немає жодних відомостей про місце його поховання. Найімовірніше, воно десь під алеями на Лук'янівському цвинтарі або ж поміж сосон биківнянського лісу...

Понад півстоліття в родині не знали нічого про його долю. 16 травня 1989 р. М. Потебенько, на той час перший заступник Прокурора УРСР, державний радник юстиції 2-го класу, затвердив висновок про посмертну реабілітацію Марка Грушевського⁸³.

У 1997 р. на спільній могилі Марії Іванівни і Тамари Марківни Грушевських на Лук'янівському цвинтарі було встановлено гранітну плиту в пам'ять про Марка Федоровича Грушевського.

Трагедія Марка Федоровича в тому, що йому, вільноподібній особистості з величезним духовним і творчим потенціалом, воною долі випало жити в підневільній країні. Згадаймо його рядки до Михайла Грушевського: “Реформатор з мене був би і в попівстві, по суті самої Біблії, не останній і не останній би вилів на сьому становищу я зробив би й на стрій “гражданський”, та не тут і не в сі часи. [...] Педагог з мене теж родимий, тіко не в фальшивих обставинах”⁸⁴.

У наш час по крихтах збираються відомості про наукову і громадську діяльність Марка Федоровича. Незважаючи на вкрай несприятливі умови для праці, його доробок постає напочуд одухотвореним і багатогранним: громадська робота, педагогіка, краєзнавство, етнографія, генеалогія... Він був закоханий у по неволений люд з його унікальною багатовіковою культурою, тож робив все, щоб, як сам відзначався своєму побратимові Михайлові Грушевському, “роскрить правдиво очі всім об українському народові, який він справді є”⁸⁵. У своєму пориванні Марко Грушевський часто був першим, зустрічаючи нерозуміння, а то й відверте роздратування всіх, хто зневажав, гнобив і знищував його народ. Настав час, коли напрацювання Марка Грушевського мають повернутися до українців, допомогти їм у пошуках самоідентичності, у вихованні нових поколінь.

Микола Кучеренко

Відомості про авторів висловлювань, розміщених на полях

Амонашвілі Шалва — сучасний грузинський педагог-новатор. Доктор психології, автор праць про зміст, методи та засоби роботи з дітьми. Цит. за: Амонашвілі Ш. *Как живете, дети?* — М., 1986; Единство цели. — М., 1987; Пусть будет все, как есть // Кур'єр ЮНЕСКО, 1991, липень.

Бакіна Тамара — сучасний український мовознавець, дослідниця дитячого фольклору. Цит. за: Бакіна Т. Фольклор як мова дитячої субкультури // Сучасні літературознавчі студії. Дитина і світ: проблеми культурного діалогу. — К., 2005.

Виноградов Георгій (1886—1945) — російський учений-фольклорист, етнограф. Автор праць “Детский народный календарь”, “Детская сатирическая лирика”, “Народная педагогика”, “Детские тайные языки”, “Из наблюдений над детским потешным фольклором”, “Детские игровые прелюдии”, “Детский фольклор”. Цит. за: Виноградов Г. Страна детей. Избранные труды по этнографии детства. — СПб., 1998.

Волкова Л. — сучасний російський педіатр, у своїх працях розповідає про розвиток ембріона, таємниці здоров'я дитини, охорону її майбутнього життя. Цит. за: Глушанок Т., Волкова Л. Подарите ребенку здоровье. — Санкт-Петербург, 1997.

Гейзінга Йоган (1872—1945) — нідерландський філософ, історик культури. Найвідоміша праця — “Homo ludens”. Засаднича думка дослідження — про віднє значення гри у виникненні й розвитку культури. Цит. за: Гейзінга Й. Homo ludens. — К., 1994.

Глушанок Т. — сучасний російський педіатр, у своїх працях розповідає про розвиток ембріона, таємниці здоров'я дитини, охорону її майбутнього життя. Цит. за: Глушанок Т., Волкова Л. Подарите ребенку здоровье. — Санкт-Петербург, 1997.

Гюго Віктор Марі (1802 — 1885) — французький письменник, публіцист, громадський діяч. У своїх романах створив глибоко психологічні образи дітей — Козетти, Гавроша та ін. Цит. за: Гюго В. Знедолені. — К., 1982.

Довженко Олександр (1894 — 1956) — український письменник, сценарист, кінорежисер. Цит. за: Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Шоденик. — К., 1995.

Довженок Галина — сучасний український фольклорист, етнограф, збиральниця й дослідниця ди-

тятого фольклору. Цит. за: Довженок Г. Український дитячий фольклор (віршовані жанри). — К., 1981; Дитячий фольклор (упорядник Г. Довженок) — К., 1986; Дитячі пісні та речитативи (упорядники Г. Довженок, К. Луганська) — К., 1991.

Корчак Януш (1879—1942) — польський письменник, педагог, автор праць: “Як любити дітей”, “Право дітей на повагу”, “Коли я знову стану маленьким” та ін. У них єТЬся про психологію дітей, їхнє життя, поведінку, гуманні методи виховання. Цит. за: Корчак Я. Як любити дітей. — К., 1976.

Кошибінський Михайло (1864—1913) — український письменник, перекладач, громадський діяч. Цит. за: Кошибінський М. З глибини. — К., 2005.

Макаренко Антон (1888—1939) — український педагог і письменник, автор праць із проблем виховання дітей. Цит. за: Макаренко А. Педагогічна поема. — К., 1977.

Монтессорі Марія (1870—1952) — італійський лікар, педагог. Створила систему дошкільного виховання з використанням методів розвитку органів чуттів у літій дошкільного й молодшого шкільного віку. Прихильниця вільного виховання й сенсуалізму в педагогіці. Цит. за: Монтессорі М. Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в “домах ребенка”. — М., 1920; Самовоспитание и самообучение в начальной школе. — М., 1922.

Нікітін Борис — сучасний російський психолог, фахівець із розвитку творчих здібностей дитини. Цит. за: Нікітін Борис. Развивающие игры. — М., 1987.

Паустовський Костянтин (1892—1968) — російський письменник українського походження, автор оповідань і романів, що позначаються ліричним настроєм і тонкими спостереженнями за життям дітей і підлітків. Цит. за: Паустовский К. Избранные произведения. Том первый. Повести. — М., 1956.

Пирогов Микола (1810—1881) — український хірург, анатом, педагог, суспільний діяч, член-кореспондент Петербурзької АН (1846). Всесвітньо відомий атлас Пирогова “Топографическая анатомия” (т. 1—4, 1851—1854). Цит. за: Пирогов И. И. Избранные педагогические сочинения. — М., 1985.

Покровський Єгор (1838—1895) — російський лікар, антрополог, етнограф, громадський діяч, один із фундаторів методики вивчення дитинства. Сучас-

ник Марка Грушевського. Цит. за: *Покровский Е.* Детские игры, преимущественно русские, в связи с этнографией, педагогией, гигиеной. — СПб., 1994.

Потебня Олександр (1835—1891) — український і російський філолог, засновник психологічного напряму у вітчизняному мовознавстві, професор Харківського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук. Цит. за: *Потебня А.* Эстетика и поэтика. — М., 1976.

Роллан Ромен (1866—1944) — французький письменник, мемуарист, музикознавець, лауреат Нобелівської премії (1915). Цит. за: *Роллан Р.* Твори. — К., 1975.

Русова Софія (1856—1940) — український педагог, громадський діяч, просвітниця, організатор жіночого руху. Розробила концепцію національної системи освіти — школи та дошкільного виховання і брала активну участь у її впровадженні. Цит. за: *Русова С.* Вибрані твори. — К., 1996.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — французький письменник і філософ. Ідеї Руссо (культ природи й природності, критика міської культури й цивілізації, що спонсорують спочатку непорочну людину, перевага серця над розумом) втілилися в педагогічному романі "Еміль, або Про виховання" (1762) та інших творах і мали значний вплив на суспільну думку та літературу багатьох країн. Цит. за: *Руссо Ж.-Ж.* Избранное. — Кишинев, 1959.

Самчук Улас (1905—1987) — український письменник, автор романів про життя українського села. Цит. за: *Самчук У. Марія.* — К., 2000.

Сікорський Іван (1842—1919) — психіатр, психолог, педагог. Батько винахідника Ігоря Сікорського. Заснував у Києві Лікувально-педіатричний інститут для аномальних дітей, журнал "Вопросы нервно-психологической медицины". Очолював наукове товариство психіатрів і Київське фребелівське товариство. У 1922 р. заснував перший у світі Інститут дитячої психології. Автор праць із психіатрії, психології, неврології. Цит. за: *Сикорский И.* Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены. Кн. 1—5. — К.; Х., 1899—1900; Психологические основы воспитания и обучения. — К., 1909.

Соловейчик Симон (1930—1996) — російський психолог, педагог, автор книг про сімейне виховання дітей і підлітків, як запроваджуються і змінюються в дитині високі моральні й духовні засади, про стосунки з дітьми в родині. Цит. за: *Соловейчик С.* Резервы детского "Я". — М., 1983; Педагогика для всіх. — М., 1987.

Сумцов Микола (1854—1922) — український фольклорист, етнограф, літературознавець; чл.-кор. Петербурзької АН, член НТШ, АН України, Чеської АНМ, професор і завідувач Етнографічного музею

при Харківському університеті; 1897—1919 — голова Харківського Історико-філологічного Товариства, автор більш як 800 наукових праць. Цит. за: *Сумцов М.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. — К., 2002.

Суровицова Надія (1896—1985) — українська письменниця, громадський діяч, дисидентка, за Центральної Ради — делегат у Секретаріаті внутрішніх справ, начальник дипломатичного відділу Міністерства закордонних справ, Секретар інформаційного бюро дипломатичної місії УНР, доктор філософії, діячка міжнародного пацифістського руху (Інтернаціональна жіноча Ліга миру і свободи). Цит. за: *Суровицова Н.* Спогади. — К., 1996.

Токарев Сергій (1899—1985) — російський історик, етнограф, культуролог, релігієзнавець. Автор праць "Этнография народов СССР. Исторические основы быта и культуры", "Ранние формы религии". Цит. за: *Токарев С.* Религиозные верования восточнославянских народов: XIX — начало XX века. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV—XVII вв. — М., 1985.

Ушинський Костянтин (1823/24—1870/71) — український педагог, засновник наукової педагогіки в тодішній Російській імперії. Автор фундаментальної праці "Людина як предмет виховання: спроба педагогічної антропології" (у 2 т., 1868—1869), підручників "Дитячий світ" (1861) і "Рідне слово" (1864) та ін. Цит. за: *Ушинський К.* Про сімейне виховання. — К., 1974.

Франко Іван (1856—1916) — український письменник, перекладач, учений, філософ, громадський діяч. Цит. за: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — Т. 20.

Цветаева Марина (1892—1941) — російська поетеса, прозаїк, перекладач слов'янської поезії. Цит. за: *Цветаева М.* Проза. — Кишинев, 1986.

Чапек Карел (1890—1938) — чеський письменник, філософ, перекладач. Цит. за: *Чапек К.* Оповідання з обох кішень. — К., 1970.

Чуковський Корній (псевд. Миколи Корнійчука) (1882—1969) — російський письменник, критик, літературознавець, перекладач, дослідник народних джерел дитячої мови й поезії, доктор філології, почесний доктор Оксфордського університету. Народився в Україні. Цит. за: *Чуковский К.* От двух до пяти. — М., 1957.

Шевченко Тарас (1814—1861) — український поет, художник, мислитель. Цит. за: *Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 т. — Т. 1.

Шкіряк-Нижник Зореслава — сучасний український педіатр, фахівець із питань вагітності й дитинства; доктор медичних наук, професор. Подається ексклюзивний коментар до цього видання.

Отсе перший том пребагатої збірки матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині і в громаді — все се просліджено від перших об'явів вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком...
...комплекс його завдяки уважливості збирача і його широї прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в якім письменстві нема подібної книги з таким різноманітним матеріалом.

Іван Франко

Бібліотека доктора Бакшеєва